

UNIVERSITETET
I OSLO

Senter for tverrfaglig kjønnsforskning

Kurs for religiøse ledere i det norske samfunnet

En forskningsrapport om et etter- og videreutdanningstilbud i regi av Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo

Beret Bråten og Juni Katrine Lie

2024

Kurs for religiøse ledere i det norske samfunnet

En forskningsrapport om et etter- og videreutdanningstilbud i regi av Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo

Beret Bråten og Juni Katrine Lie

Senter for tverrfaglig kjønnsforskning

Universitetet i Oslo

2024

Senter for tverrfaglig kjønnsforskning

Universitetet i Oslo

2024

Innhold

1 Innledning	1
1.1 Et integreringstiltak.....	1
1.2 Problemstillinger og forskningsdesign.....	3
2 Data og metode	6
2.1 Spørreundersøkelsen.....	6
2.2 Kvalitative intervjuer.....	7
2.3 Dokumentstudie.....	10
2.4 Etiske hensyn.....	10
2.5 Analytisk framgangsmåte – å se data i sammenheng.....	11
3 Kursets tilblivelse og utvikling	15
3.1 Å være religiøs leder i det norske samfunnet – dagens kurs.....	15
3.2 Kurset blir til.....	17
3.3 Oppstart av kurstilbudet høsten 2007 (piloten).....	26
3.4 Evalueringen av kurstilbudet i 2011.....	27
3.5 Kurstilbudets utvikling siste ti år.....	30
3.6 Deltakere på kursene.....	40
3.7 Oppsummering.....	42
4 Deltakererfaringer	44
4.1 Dialog og nettverksbygging.....	44
4.2 Kunnskap og kompetansebygging.....	51
4.3 Praktiske rammer for kurset.....	55
4.4 Et kurs for «utlendinger» og «ledere».....	60
4.5 Oppsummering.....	64
5 Oppsummering, diskusjon og anbefalinger	66
6 Referanser	76
Vedlegg 1: Forelesere på kursene.....	77
Vedlegg 2: Spørreskjema til tidligere kursdeltakere.....	79
Vedlegg 3: Intervjuguide, tidligere deltakere.....	84
Vedlegg 4: Intervjuguide, referansegruppa.....	85

Forord

Denne forskningsrapporten presenterer resultater fra evaluering av kurset *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*, som går i regi av Det teologiske fakultet (TF) ved Universitetet i Oslo (UiO) på oppdrag fra Barne- og familiedepartementet.

Evalueringen er gjennomført og rapporten skrevet av Beret Bråten og Juni Katrine Lie ved Senter for tverrfaglig kjønnsforskning ved UiO, på oppdrag fra TF som var anmodet av Barne- og familiedepartementet om å gjennomføre en evaluering.

Forskningsprosjektet startet opp før jul i 2022. Da ble planlegging og tilrettelegging, blant annet tilgang til dokumenter hos TF for de to forskerne i prosjektet, iverksatt. Det meste av datainnsamlingen ble deretter gjennomført i tidsrommet september 2023 – februar 2024.

Vi ønsker å takke alle som har bidratt til denne studien: Først vil vi takke tidligere kursdeltakere som har tatt seg tid til å svare på spørreundersøkelsen og som har stilt opp til intervju. De fleste medlemmer av referansegruppa for etter- og videreutdanningsprosjektet har vi også gjort intervjuer med. Takk! At deltakere og referansegruppemedlemmer har satt av tid og delt sine erfaringer og synspunkter, har vært vesentlig for at rapporten kunne lages.

Sist, men ikke minst, vil vi takke nåværende kursledergruppe ved TF: Anne Hege Grung, Kaia Rønsdal og koordinator Brynjulv Norheim. Vi vil takke for tilbakemeldinger på utformingen av spørreundersøkelsen og for å ha delt med oss om kursets tilblivelse, formål og gjennomføring. Kursledergruppa har også hatt utkast til rapport til gjennomlesing og har gitt sine tilbakemeldinger i møte med oss. Brynjulv Norheim har i tillegg hele veien stilt opp, svart på spørsmål, funnet fram til tall og dokumenter som vi har lurt på. Uten deg, ingen rapport!

Eventuelle feil og mangler tar vi fullt og helt ansvar for selv.

Oslo, 27. mars 2024

Beret Bråten og Juni Katrine Lie

Sammendrag

Å være religiøs leder i det norske samfunnet er et etter- og videreutdanningstilbud som gis av Det teologiske fakultet (TF) ved Universitetet i Oslo, på oppdrag fra norske myndigheter. Kursets målgruppe er religiøse ledere – herunder også ungdomsledere og ledere for kvinnegrupper – som har utenlandsk bakgrunn. Det vil si at de selv eller foreldrene har innvandret til Norge. Kurset går over tre semestre, med en modul/emne bestående av to samlinger over to dager pr. semester. Overskriftene for de tre kursmodulene er: 1) Religion, lovgivning og menneskerettigheter, 2) Verdier, dialog og religiøst lederskap, 3) Moralsk og religiøs rådgivning.

I denne rapporten evalueres kurstilbudet. Spørsmålene som dannet utgangspunkt var om og hvordan kurset har endret seg siden oppstarten i 2007, og om/hvordan det er samsvar mellom ambisjoner for kurset på den ene siden, og kurspraksiser og erfaringer på den andre.

Datamaterialet er dokumenter (politiske beslutningsdokumenter + referater og rapporteringer fra TF), en spørreundersøkelse til tidligere deltakere og intervjuer med tidligere deltakere, referansegruppe og kursledelse på TF.

Kurset ble lansert som del av integreringspolitikken i stortingsmeldingen *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse – Ansvar og frihet* i 2003 (St.meld. nr.49 (2003-2004)). Kursing av religiøse ledere ble foreslått som et tillegg til samfunnskunnskapsundervisning i et introduksprogram som da var under oppbygging. Det var bred oppslutning om forslaget blant partiene i Stortinget. I stortingsbehandlingen ble det også synliggjort en betydelig skepsis til religiøse ledere som kom fra utlandet, og et ønske om å disiplinere – kanskje også kontrollere – gjennom et kurs som burde være obligatorisk. Det var samtidig en ambisjon om at kurstilbudet skulle utarbeides i samarbeid med tros- og livssynssamfunn. Det var med andre ord bruk for personer og miljøer som hadde erfaring med interreligiøs dialog og med troverdighet i aktuelle miljøer. Det teologiske fakultet (TF) ved UiO søkte og fikk oppdraget og økonomiske midler til å utarbeide en pilot. En referansegruppe med bred representasjon deltok i arbeidet med å utvikle en kurspilot, som ble iverksatt høsten 2007. Første kursrekke ble fulgt av en ny, før kurset ble evaluert i 2011. Det ble da påpekt at hva en leder er, burde defineres slik at det ga større bredde i deltakelsen. Dette ville, ble det argumentert, også bidra til å inkludere flere kvinner i et tilbud

som gjennom de to første kursrekkene var svært mannsdominert. I tillegg ble det foreslått – av hensyn til dialog og diskusjoner – at deltakere fra Den norske kirke i større grad burde rekrutteres. Og at religiøs ledelse burde vektlegges ytterligere som del av kursinnholdet.

Etter 2011 har *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* gått fra å være integreringspolitikk til å bli tros- og livssynspolitikk. Kurset har nå øremerkede midler på en budsjettpost for religiøs dialog i det departementet som til enhver tid har ansvaret for tros- og livssynspolitikken. Slik stadfestes kurset som et bidrag til interreligiøs dialog, noe som i praksis har vært tilfelle helt siden TF i samråd med en bredt sammensatt referansegruppe utviklet og igangsatte kurstilbudet.

Til og med den åttende kursrekken (2021–2022) har det deltatt 199 religiøse ledere på kurset. Bredden i deltakelse er blitt større etter hvert. Menn er fortsatt i flertall, men andelen kvinner har økt, og bredden er større også geografisk og innenfor ulike religioner. Dette gjelder særlig blant deltakere med muslimsk bakgrunn, som det hele veien har vært flest av på kurset. Enkelte tros- og livssynssamfunn har i liten grad vært representert. Dette gjelder blant annet Den norske kirke og deltakere med humanetisk og jødisk bakgrunn. Ambisjonen i 2003 var særlig kunnskapsformidling. Men når tidligere deltakere, medlemmer i referansegruppa og kursledelsen vektlegger hva som er verdifullt med kurset, er det særlig dialog som framheves. Kursopplegget fremmer dialog både i teori og praksis. Læring og kunnskapsbygging foregår i en dialogisk ramme. Det læres om lover, regler, rettigheter og rammer for det norske samfunnet, men kursdeltakerne beskriver også hvordan de lærer om hverandre og hverandres perspektiver. De beskriver videre hvordan praktiske rammer og tilrettelegging bidrar til slik læring. Kursets utfordringer ligger først og fremst i at profileringen er rettet mot en målgruppe av religiøse ledere med utenlandsk bakgrunn. Profileringen bidrar til avstand i møte med deltakere som mistenker at det her er snakk om statlige direktiver for hvordan opptre i Norge, men også i møte med de som ikke definerer seg som utenlandsk. Dermed synliggjøres mer enn en profileringsutfordring. Det bør diskuteres hva som behøves og hvem som behøves på et kurs der ambisjonen er kunnskapsbygging i en dialogisk ramme. Sammensetningen av kursdeltakere er like viktig som forelesere og kursledelse. I tillegg må det diskuteres hvordan manglende ferdigheter i norsk blant enkelte deltakere kan løses, og det må lages et opplegg for systematiske underveisevalueringer av kurset. Dette er kun to av i alt ti anbefalinger i rapporten.

1 Innledning

I denne rapporten evalueres etter- og videreutdanningstilbudet *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* som Det teologiske fakultet ved Universitetet i Oslo er ansvarlig for. Kurset går over tre semester og er særlig beregnet på religiøse ledere med utenlandsk bakgrunn i trossamfunn i Norge. Det vil i denne sammenhengen si «både 1. og 2. generasjons immigranter og personer som på grunn av sin kompetanse er hentet inn fra utlandet for å tjenestegjøre i et trossamfunn i Norge»¹. Religiøse ledere omfatter imamer og prester, munk og nonner, forstandere og styremedlemmer, men også for eksempel ledere for ungdoms- og kvinnearbeid.²

Kurstilbudet har eksistert siden 2007 og er finansiert av nasjonale myndigheter – i dag av Barne- og familiedepartementet, som har ansvaret for tros- og livssynssaker i sittende regjering. Etter- og videreutdanningstilbudet har fra pilotkurset ble avholdt i 2007–2008, vært organisert som tre separate moduler, over tre semester. Dagens tre moduler har følgende tema:

- 1) Religion, lovgivning og menneskerettigheter
- 2) Verdier, religion og religiøst lederskap
- 3) Moralsk og religiøs rådgivning

Siden starten høsten 2007 har det vært avholdt åtte slike kursrekker, den niende pågår nå med kursmodul 2 i mars og mai 2024, og tredje modul avholdes høsten 2024. Det teologiske fakultet har fram til og med åttende kursrekke, registrert 199 deltakere som har vært med på én, to eller tre kursmoduler.

1.1 Et integreringstiltak

Kurset ble initiert som et tiltak i integreringspolitikken. Den andre Bondevik-regjeringen (2001–2005) bestående av Kristelig Folkeparti, Høyre og Venstre, og med Erna Solberg som kommunal- og regionalminister med ansvar for integreringspolitikken, la i oktober 2003 fram

¹ [Å være religiøs leder i det norske samfunnet \(2021-2022\) - Det teologiske fakultet \(uio.no\)](#)

² [Å være religiøs leder i det norske samfunnet \(2021-2022\) - Det teologiske fakultet \(uio.no\)](#)

stortingsmeldingen *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse – Ansvar og frihet* (St.meld. nr. 49 (2003-2004)). I denne stortingsmeldingen ble det lagt vekt på individets muligheter til å gjøre egne valg. Samtidig ble det understreket at vi alle inngår i sosiale sammenhenger hvor vi «kan gi hverandre utfoldelsesmuligheter eller legge hindringer for hverandre» (s. 10). Særlig ble det lagt vekt på hvordan voksne har ansvar for barns muligheter. Det understrekes hvordan de som selv har innvandret til Norge har et stort ansvar som foreldre, både for barn som var med til Norge og for de som blir født her – som er i en annen situasjon enn foreldrene siden de vokser opp her. I stortingsmeldingen ble det på dette grunnlaget gjort et skille mellom integreringspolitikk, som gjelder personer som har innvandret, og en politikk for inkludering, deltakelse og tilhørighet, som også omfatter barn av innvandrere som vokser opp i Norge (s. 12).

Stortingsmeldingens første såkalte fokusområde var voksnes ansvar for barns muligheter. Det var som del av dette at kurs for religiøse ledere ble introdusert. Det ble knyttet opp mot introduksjonsordningen for nyankomne flyktninger, som fra 1. september 2003 hadde vært en frivillig ordning i kommunene. Den enkelte deltaker i introduksjonsordningen var forventet å lære seg norsk, og kommunene som deltok måtte etablere et opplæringstilbud som gjorde dette mulig. Knyttet til introduksjonsordningen ble det som i denne stortingsmeldingen ble beskrevet som «prest og forstandere i registrerte trossamfunn», gitt særlig oppmerksomhet: «Det er viktig at denne gruppen har kunnskaper i norsk og om norske samfunnsforhold fordi de blant annet gir råd til andre» (s. 75). Derfor ble det foreslått å utvikle «egne opplæringsmoduler til bruk i samfunnskunnskapsundervisning av religiøse ledere som har flyttet til Norge fra utlandet» (s. 75). Et kurs for religiøse ledere som kom til landet, var altså opprinnelig tenkt som en særskilt del av en introduksjonsordning som skulle omfatte alle nyankomne flyktninger i Norge – et introduksjonsprogram som alle nylig bosatte i dag har plikt og rett til å delta i.

Da meldingen ble behandlet i Stortinget i 2005, var det stor oppslutning om et opplæringstilbud for religiøse ledere. Diskusjonen handlet særlig om at dette burde være obligatorisk for alle religiøse ledere som virket i Norge og hadde utenlandsk bakgrunn.

I august 2006 søkte Det teologiske fakultet ved Universitetet i Oslo, Arbeids- og inkluderingsdepartementet – som da hadde ansvaret for integreringspolitikken – om å bli gitt oppdraget med å gjennomføre pilotprosjektet «Å være religiøs leder i det norske samfunnet». Det ble også søkt om økonomisk støtte til å gjennomføre prosjektet. I søknaden beskrives et etter- og

videreutdanningstilbud i universitetsregi som skal være en fortsettelse av det ordinære tilbudet i samfunnskunnskap som del av introduksjonsordningen. Forslaget omfattet tre etterutdanningsmoduler som kunne bygges ut til et kompetansegivende studium. Det teologiske fakultet fikk oppdraget.

Høsten 2007 starter de opp det aller første kurset i den første kursrekken. Tjue deltakere med ulik religiøs tilknytning var samlet til et todagers kurs med overskriften *Religion, norsk lovgivning og internasjonale menneskerettigheter*. De to neste todagerskursene ble avholdt våren 2008 (*Verdier, religiøst mangfold og religionsdialog*) og høsten 2008 (*Moralsk og religiøs rådgivning*). Det ble bevilget penger til nok et kurs før disse to første kursrekkene ble evaluert. Evalueringsrapporten kom høsten 2011, og den var utarbeidet av Avdeling for kompetansehevede studier ved TF, som hadde engasjert Andreas Huuse Kartzow til oppdraget. Kartzow hadde både sittet i referansegruppa for kurstilbudet i utredningsfasen og deltatt på det aller første kurset. Evalueringen viste at de to første kursrekkene hadde hatt 56 deltakere fra 35 ulike trossamfunn, og det ble konkludert med at kurset hadde bidratt til å myndiggjøre religiøse ledere i Norge. Myndiggjøring ble i denne sammenhengen beskrevet som større trygghet i å formulere seg i møte med eget trossamfunn og storsamfunnet, styrke til å ta mer ansvar og vise større engasjement, samt redskaper til å håndtere konkrete rådgiveroppgaver (Det teologiske fakultet 2011, s. 3).

1.2 Problemstillinger og forskningsdesign

Evalueringsprosjektet vi nå har gjennomført, omfatter de åtte kursrekkene som var fullført sommeren 2023. Vi har inkludert hele historien fra oppstart i 2007 og fram til i dag. Dette for å kunne sammenligne hvor kurset står i dag med det som var ambisjoner og mål da det hele ble satt i gang. Det har gått snart to tiår siden oppstarten. Og det har skjedd store endringer når det gjelder tro og livssyn i det norske samfunnet. I 2007 var det fortsatt en statskirkeordning i Norge. Den ble avviklet ved en grunnlovsendring i 2012. Staten og Den norske kirke er blitt uavhengig av hverandre (NOU 2013: 1, s. 19). Kirkeloven ble i 2020 erstattet av trossamfunnsloven, som omfatter alle tros- og livssynssamfunn i Norge. Den har et eget kapittel som legger til rette for at kirken fortsatt skal være en landsdekkende evangelisk-luthersk folkekirke.³ Den norske kirke har fortsatt en særskilt stilling. Samtidig er det som tros- og livssynsutvalget i sin tid beskrev som

³ [Lov om Den norske kirke \(kirkeloven\) - Lovdata](#)

likebehandlingsprinsippet (NOU 2013: 1, s. 20), i økende grad nærværende som utgangspunkt for debatt og politikktutvikling. Etter- og videreutdanningstilbudet til religiøse ledere berøres også av disse store kontekstuelle endringene. Det er naturlig å trekke dette inn i drøftinger av tilbudet i dag, sett opp mot intensjonene da det ble til.

To problemstillinger danner utgangspunkt for denne rapporten:

1. I hvilken grad og på hvilke måter har kursets målsetning og gjennomføring endret seg siden oppstarten i 2007?
2. I hvilken grad og på hvilke måter samsvarer målsetningene for kurstilbudet med kurspraksiser og kurserfaringer?

Disse to overordnede problemstillingene er søkt besvart basert på flere datakilder. Vi har gjennomgått dokumenter som gir innsyn i bakgrunnen for at kurstilbudet ble til og hvordan det har utviklet seg underveis. Vi har også gjort intervjuer om kurstilbudet før, nå og framover med de som har ledet og driver arbeidet med kurset på Det teologiske fakultet, samt med medlemmer i referansegruppa. Erfaringer med å være deltaker på kurset og hva som har motivert dem til å være med, er søkt hentet inn gjennom en elektronisk spørreundersøkelse sendt tidligere deltakere basert på e-postadressen de var registrert med hos kursarrangørene (TF), samt kvalitative intervjuer med ti deltakere.

Særlig spørreundersøkelsen har vært en kilde til besvær. Det vi tolker som en kombinasjon av fire forhold; at tidligere deltakere er en svært sammensatt og mobil gruppe, at enkelte sliter med det norske språket, at de i ulik grad har deltatt på kurset, og at de i ulik grad erindrer hva som skjedde på et kurs som for flere ligger langt tilbake i tid, ga svært liten oppslutning om spørreundersøkelsen. Dette bidro også til å gjøre rekrutteringen til intervjustudien krevende. Arbeidet med datainnsamlingen var i seg selv en viktig kilde til kunnskap om kursets deltakere.

Basert på en kombinasjon av arbeidet med spørreundersøkelsen, kvalitative intervjuer med deltakere og medlemmer i referansegruppa, samt dokumentstudiene, er vi – slik vi ser det – til tross for utfordringer i datainnsamlingen, i stand til å gi et bilde av kursets utvikling og av erfaringer med kurset. Dette bruker vi som grunnlag for drøftinger sett opp mot målene for

kurstilbudet da det ble initiert. Basert på dette gir vi deretter ti anbefalinger for det videre arbeidet med kurset.

Vi presenterer først arbeidet med datainnsamlingen og med analyser av data (kapittel 2), dernest historien om kursets tilblivelse og utvikling (kapittel 3) og deltakeres erfaringer (kapittel 4), før vi avslutningsvis oppsummerer ved å svare på problemstillingene, drøfter og anbefaler (kapittel 5).

2 Data og metode

Dette prosjektet har en flermetodisk tilnærming. Datamaterialet består av: 1) en digital spørreundersøkelse blant tidligere kursdeltakere, 2) kvalitative intervjuer med et utvalg tidligere kursdeltakere, 3) kvalitative intervjuer med medlemmer av kursets referansegruppe, 4) gruppeintervju med kursets lederteam og 5) en dokumentstudie. Formålet med dette sammensatte datamaterialet er å kunne belyse kurs for religiøse ledere ut fra ulike perspektiver, fra deltakere, kursledelse og referansegruppe. I tillegg gir dokumentstudien en mulighet til å utforske begrunnelser og betingelser for at kurset for religiøse ledere i det norske samfunnet ble til og den påfølgende utviklingen av tilbudet. I dette kapitlet presenterer vi datamaterialet og hvordan det er analysert.

2.1 Spørreundersøkelsen

En digital spørreundersøkelse ble distribuert til alle tidligere deltakere på kurset høsten 2023. Spørreskjemaet ble utformet med utgangspunkt i kursevalueringen som ble foretatt i 2011, av de to første kursrundene (2007–2008 + 2009–2010). Ambisjonen var å sammenligne tendenser og resultater fra undersøkelsen av de to første kursrundene med det siste tiårets. Det ville – sett fra et deltakerperspektiv – kunne gi innsikt i hvordan kurset har utviklet seg. Med utgangspunkt i spørreskjemaene fra første evaluering ble det stilt spørsmål om kursets relevans og faglige kvalitet, kvaliteten på dialog – både med andre deltakere og foredragsholdere, praktisk tilrettelegging, det viktigste deltakerne tok med seg fra kurset, samt deres beste minne fra kurset. I tillegg ble det lagt til spørsmål om hva ved det faglige opplegget som *ikke* ble opplevd relevant og hva som hadde motivert deltakere til å søke. Det ble også inkludert et sett spørsmål om deltakernes bakgrunn: alder, kjønn, nasjonalitet, morsmål, utdanningsbakgrunn, tidspunkt for deltakelse og type lederrolle i eget trossamfunn. Svarmulighetene for respondentene var en kombinasjon av kryssbare svaralternativer og fritekstsvar. Vi benyttet UiOs løsning *Nettskjema* i kombinasjon med *Tjeneste for sensitive data* (TSD) for å distribuere skjemaet og lagre svarene på en sikker måte. Både e-post med invitasjon til å delta i spørreundersøkelsen, lenke til nettskjema og spørsmålene i spørreskjema var på norsk. Dette fordi kursrekken holdes på norsk.

Invitasjon til å delta i spørreundersøkelsen ble sendt til tidligere deltakere ved å benytte e-postadresser Det teologiske fakultet (TF) hadde. 11. oktober 2023 sendte vi invitasjon til å delta i spørreundersøkelsen til 191 e-postadresser (bruttoutvalg). Blant disse mottok vi feilmelding fra 16 med beskjed om at e-postadressen ikke var i bruk/ikke fungerte, og i tillegg meldte en mottaker tilbake at vedkommende aldri hadde vært med på kurset. Det vil si at invitasjonen til å delta nådde 174 e-postadresser (nettoutvalg). Det ble sendturring to ganger: 19. og 26. oktober 2023. Deretter startet vi å ringe basert på adresselisten fra TF, en liste som også inneholdt telefonnummer til en rekke av de tidligere deltakerne. Siden dette var en spørreundersøkelse der respondentene var anonyme, kunne vi ikke vite hvem som hadde svart allerede. Alle telefonhenvendelser ble derfor innledet med spørsmål om vedkommende hadde svart på spørreundersøkelsen. Deretter spurte vi de som ikke hadde svart, om de hadde noen minutter til å svare på undersøkelsen der og da. Dette ble gjennomført ved vi leste spørsmålene høyt og fylte ut det elektroniske spørreskjemaet basert på respondentens svar. Ringevirksomheten avdekket at det var svært vanskelig å nå fram til de tidligere deltakerne, mange telefonnummer var ikke lenger i bruk eller det var ingen som svarte. Enkelte hadde heller ikke tid når vi kom i kontakt med dem, og det lyktes ikke å få tak i dem på nytt. I tillegg ble det avdekket to dødsfall og tidligere deltakere som ikke lenger oppholdt seg i landet. Oppsummeringen etter å ha brukt dager på å ringe tidligere deltakere basert på lista vi hadde, var at det ga svært lavt utbytte sett i forhold til nedlagt innsats.

Resultatet ble til slutt 43 mottatte svar på spørreundersøkelsen, det vil si ca. 25 prosent av nettoutvalget. Hvorfor svarprosenten ble så lav har vi ikke sikker kunnskap om, men erfaringene vi hadde med å ringe deltakere synliggjorde at mange hadde byttet telefon/e-post, og at enkelte syntes det var krevende å svare fordi det var lenge siden de deltok og/eller at de bare hadde deltatt på deler av kursrekken. Enkelte hadde også problemer med å forstå spørsmål stilt på norsk. Dette siste kan helt klart ha bidratt til at de ikke så undersøkelsen som aktuell for seg da de mottok e-post med invitasjon til å delta.

2.2 Kvalitative intervjuer

For å kunne gå mer i dybden på de ulike temaene – altså kursets kvalitet og gjennomføring – inviterte vi også til kvalitative forskningsintervju.

Deltakerintervjuer

Det ble gjennomført totalt ti intervjuer med tidligere deltakere. I tillegg hadde to av de intervjuede medlemmene i referansegruppa også vært deltakere på kurset. De hadde med andre ord deltakererfaringer. Lie gjennomførte de fleste deltakerintervjuene i perioden oktober 2023 til januar 2024. I tråd med forskningsetisk praksis understreket vi at deltakelse er frivillig. Lengden på intervjuene var 40–60 minutter. Om lag halvparten ble gjennomført fysisk og halvparten digitalt via Zoom. Etter samtykke ble samtlige intervjuer tatt opp på en analog diktafon og transkribert av en vitenskapelig assistent tilknyttet prosjektet.

Intervjuene var såkalt semistrukturerte. Det vil si at vi hadde forberedt en intervjuguide med spørsmål for å få deltakerne til å utdype sine kurserfaringer (se f.eks. Kvale & Brinkmann, 2015, s. 162). Vesentlig for semistrukturerte intervjuer er likevel å være lydhør overfor tema informantene bringer på bane og eventuelt følge opp disse, noe som også sørger for god flyt i samtalen. De forberedte spørsmålene adresserte motivasjon for å delta, forventninger til kurset, pluser og minuser ved det akademiske opplegget, overførbarhet til eget virke og opplevd nytte, samt grad av kontakt med andre deltakere etter kurset. I tillegg stilte vi spørsmål om deres rolle og virke som religiøse ledere. Vår vurdering er at en forståelse av hva religiøse ledere faktisk gjør og hvordan de forstår egen rolle, er vesentlig for å kunne kontekstualisere kurserfaringene deres.

Intervjuinvitasjonene ble formidlet på to ulike måter. Invitasjon til å bli intervjuet var inkludert til slutt i spørreundersøkelsen, og tre intervjudeltakere meldte seg på denne måten. Deretter formidlet vi invitasjon til intervju via e-post, SMS eller på telefon, basert på den samme deltakerlisten vi benyttet ved spørreundersøkelsen. Det var, som ved spørreundersøkelsen, krevende å få tidligere deltakere til å stille til intervju. Forskningsprosjektets retrospektive karakter kan ha vært en viktig grunn til rekrutteringsvanskene. På forespørsel om intervjudeltakelse var det flere som svarte at «det er så lenge siden» og la til at det sikkert finnes andre som «husker mer». At det virkelig kan være krevende å huske tilbake, illustreres ved denne tidligere deltakeren som på et generelt spørsmål om når hen deltok, sier:

Jeg tok ikke hele, tror jeg. Jeg tror kanskje bare jeg rakk et par ... det er tre moduler, eller fire? Det *er* tre. Jeg tror jeg har vært med på to. Og så rakk jeg aldri, så tenkte jeg å si [...] den må jeg ta en annen gang, liksom [...] men jeg husker ikke helt når det var. Kanskje det var åtte år siden jeg tok det.

Vage erindringer fra et kurs som foregikk flere år tilbake, kan ha skapt bekymring for at det ville være mange spørsmål man ikke ville klare å besvare. Vi erfarte også at enkelte direkte, eller indirekte, var avvisende til at eksterne, og kanskje særlig forskere, skulle intervju dem om spørsmål oppfattet som å angå trossamfunnet de var del av. Andre innvendte – da de ble spurt – at de ikke «følte seg som en del av målgruppa» eller at de ikke identifiserte seg som «religiøs leder på *den* måten». De mente derfor de ikke ville ha så mye å bidra med i en intervju samtale.

Endelig er det mulig at generell evalueringstrøtthet – sett i lys av den totale mengden spørreskjemaer, brukervurderinger og tilbakemeldingsfunksjoner som preger vår tid – kan ha gjort det vanskelig å nå fram med både spørreundersøkelse og intervjuinvtasjon når evaluering altså var siktemålet.

Referansegruppe- og lederintervjuer

Intervjuene med referansegruppa fant i hovedsak sted fra desember 2023 til januar 2024. Totalt intervjuet vi fem av den sittende referansegruppas sju medlemmer. Fire av intervjuene er gjennomført individuelt, mens det femte medlemmet inngikk i intervjuet med kursledergruppa. Referansegruppas medlemmer ble invitert til intervju da Bråten og Lie var med på et halvdagsseminar i desember 2023, der referansegruppa og ledergruppa møttes. Ambisjonen var å intervju samtlige medlemmer. Dette gikk ikke, til tross for gjentatte henvendelser. De fire individuelle intervjuene ble gjennomført på den enkeltes arbeidssted og varte fra én til halvannen time. Basert på samtykke ble samtlige intervjuer tatt opp på en analog diktafon og transkribert av prosjektets vitenskapelige assistent. Det var Bråten som gjennomførte denne delen av datainnsamlingen.

I likhet med deltakerintervjuene var intervjuene med referansegruppa semistrukturerte.⁴ Spørsmålene var konsentrert om kursets oppbygging, faglige kvalitet og målsetninger, hvordan vedkommende forsto opprettelsen av kurset, kursets aktualitet, faglige profil, organisering og tilgjengelighet, utfordringer og problemstillinger samt egen motivasjon for å tilrettelegge kurs for religiøse ledere.

I tillegg til enkeltintervjuene med medlemmer av kursets referansegruppe, foretok Bråten og Lie i fellesskap et gruppeintervju med de kursansvarlige på TF i juni 2023. Intervjusamtalen med ledergruppa ble tatt opp på en analog diktafon og transkribert av prosjektets vitenskapelige assistent. Intervjuet var konsentrert om bakgrunnen for at kurset ble etablert og hvordan det har utviklet seg fram til i dag, samt kursledergruppas vurderinger av kursoppleggets styrker og svakheter.

2.3 Dokumentstudie

Dokumentstudien bygger dels på politiske beslutningsdokumenter, som stortingsmeldinger, innstillinger fra stortingskomiteer og NOUer, og dels på dokumenter fra Det teologiske fakultet (TF), referater samt i hovedsak rapporteringer fra TF til ansvarlige departementer. TF har rapportert fra pilotforsøket med to runder av kurs for religiøse ledere fra 2007–2010, og deretter hvert år mens kurset fortsatt gikk basert på årlige søknader, og annethvert år etter at det fikk en mer varig finansiering. Politiske beslutningsdokumenter er gjennomgått med sikte på å undersøke bakgrunn og begrunnelser for kurset. Rapporteringer fra TF er på sin side gjennomgått for å følge utviklingen i kurset over tid.

2.4 Etske hensyn

Før prosjektoppstart søkte vi og fikk anbefaling fra SIKT⁵ om at evalueringen kunne gjennomføres. En slik anbefaling bygger på en datahåndteringsplan for å sikre deltakeres

⁴ Se forrige delkapittel om den metodiske framgangsmåten vi benyttet i intervjuene. Vi var i vår tilnærming inspirert av Kvale og Brinkmann (2015).

⁵ SIKT er en offentlig tjeneste som bistår forskere med å utarbeide databehandlingsplaner i tråd med etiske retningslinjer. Se [Forskingsdata \(sikt.no\)](https://forskingsdata.sikt.no)

konfidensialitet, samtykke og sikker lagring av data på digitale plattformer, samt at studien følger forskningsetiske standardprosedyrer for samfunnsvitenskapelige studier.⁶

For å ivareta informert samtykke, det vil si frivillig deltakelse basert på visshet om hva en har sagt ja til, utformet vi informasjonsskriv til deltakerne. Ett for spørreskjemaet, ett for deltakerintervjuene og ett for referanse- og ledergruppeintervjuene. I informasjonsskrivet ble det beskrevet hva som var formålet med evalueringsprosjektet, hva deltakelse innebar, hvilke rettigheter deltakerne hadde, og hvordan de kunne kontakte oss ved spørsmål. I intervjuene gikk vi også igjennom denne informasjonen muntlig før samtalen.

Ettersom religiøs tilknytning var et underliggende premiss for deltakelse i dette forskningsprosjektet, har vi lagret surveydata i UiOs sikreste database, TSD. For enklere bearbeiding ble intervjuene oppbevart i en avgrenset mappe, godkjent for data med særlig hensyn, i UiOs database ved navn Kant. I tråd med vanlig etisk praksis lagret vi kontaktopplysningene til intervjudeltakerne separat fra innsamlet rådata (lydfiler og transkripsjoner).

Arbeidet med å sikre anonymitet og konfidensialitet ble ivaretatt på ulike måter for de ulike delene av datagrunnlaget. Spørreundersøkelsen ble utformet slik at vi ikke kan spore den enkeltes svar tilbake til respondentens navn eller kontaktopplysninger. I rapporten har vi kun gjengitt bakgrunnsopplysninger som ikke kan bidra til å identifisere den enkelte. Og når det presenteres resultater fra analyser av de kvalitative intervjuene, har vi gitt intervjupersonene pseudonymer. Tilsvarende anonymitet er krevende å ivareta i intervjuet med kursledelse og referansegruppe. I tilfeller hvor det er åpenbart hvem den intervjuede er, er det gjort sitatsjekk med den aktuelle personen for å sikre at vedkommende er riktig forstått.

2.5 Analytisk framgangsmåte – å se data i sammenheng

Vi analyserte først de ulike delene av det empiriske materialet hver for seg, deretter har vi i utskrivningen av analysene søkt å se de ulike delene av datamaterialet i sammenheng. Når ulike

⁶ Som anbefalt av Den forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH).

deler av datamaterialet bidrar med lignende vurderinger av kursinnholdet, er det uttrykk for det vi tolker som tydelige tendenser i et datamateriale der delene hver for seg gir få sikre svar.

Spørreskjemadata

Med en svarprosent på om lag 25 prosent kan data fra spørreundersøkelsen ikke benyttes til å gi et representativt bilde av deltakeres motivasjoner, erfaringer og vurderinger. Vi refererer likevel enkelte resultater fra undersøkelsen der tendensen er tydelig, og der andre deler av datamaterialet bygger opp under det dataene fra spørreundersøkelsen viser. En gjennomgang av bakgrunnsopplysninger om de som har svart, tyder på at utvalget ikke er særlig skjevt sammensatt når det gjelder det vi har mulighet til å kontrollere for. Kjønnfordeling, morsmål og når de deltok på kurset, fordeler seg i tråd med det vi vet om deltakerne basert på TFs oversikter fra de enkelte kursrekkene (se tabell 2.1 under + kap. 3.6). Det er imidlertid svært mye vi ikke vet om deltakerne – som hvor godt de behersker norsk – som må antas å ha påvirket hvem som har svart på en spørreundersøkelse på norsk. Derfor er vi varsomme med å benytte resultater fra spørreundersøkelsen som ikke viser tydelige tendenser. Materialet er dessuten for lite til at det kan brukes til å undersøke og vise holdbare forskjeller i erfaringer og vurderinger mellom ulike grupper av kursdeltakere. Det er – som det framgår av tabellen under – for eksempel kun elleve kvinner som har svart, og kun sju som er født i Norge.

Tabell 2.1 Denne tabellen viser kjennetegn ved de som svarte på spørreundersøkelsen (kjønn, fødeland, morsmål, utdanningsnivå og når de deltok på kurset)

Totalt	Antall	Prosent
	43	100
Kjønn		
Mann	32	74
Kvinne	11	26
Fødeland		
Norge	7	16
I utlandet	36	84
Morsmål		
Norsk	4	9
Annet nordisk språk	1	2
Annet	38	88
Deltok på kurs når		
Perioden 2007–2011	9	21
Perioden 2012–2016	15	35
Perioden 2017–2022	19	44

For å kunne gjøre enkle analyser av data fra spørreskjemaene benyttet vi det statistiske dataprogrammet SPSS. Først eksporterte vi det anonymiserte datasettet fra TSD og over i SPSS, deretter gikk vi over dataene og gjennomførte enkle deskriptive analyser av hvordan svarene fordelte seg på de enkelte variablene. Grunnet et svært begrenset datamateriale, gjennomførte vi ikke mer avanserte analyser av spørreskjemadataene.

Intervjudata

For å strukturere analysene av intervjutranskripsjonene benyttet vi oss av enkel tematisk analyse inspirert av Johannesen, Rafoss og Rasmussen (2018). Det vil si at vi først leste gjennom de transkriberte intervjuene for å se etter gjentakende tema og narrative fellestrekk, men også ulike synspunkter og bemerkninger. Vi identifiserte dessuten partier med åpenbar ambivalens, slik som nøling, forklaringsendring, erklærte *ikke*-standpunkter, lengre taushet eller lignende.⁷ I tråd

⁷ Se Holloway og Jefferson 2011 for metoderefleksjon av ambivalens i kvalitative intervjuer.

med Johannesen og kollegers (2018, s. 282) framgangsmåte, strukturerte vi den tematiske analysen i fire overordnede steg: 1) oversikt, 2) koding, 3) kategorisering og 4) rapportering.

Først leste vi igjennom deltakerintervjuene for seg, og referanse- og ledergruppeintervjuene for seg. På denne måten skaffet vi oss oversikt over de overordnede tendensene i intervjutranskripsjonene. Så gikk vi igjennom hver transkripsjon nøyere mens vi definerte «merkelapper», eller ulike koder for gjentakende tema – som samtale, gruppediskusjon, pause, ekskursjon og fag. Videre kategoriserte vi kodene i overordnede tema og undertema – som dialogerfaring, nytt nettverk, positive minner og kurs for utlendinger. Disse temaene og undertemaene danner utgangspunkt for rapporteringen av evalueringsprosjektets resultatdel.

3 Kursets tilblivelse og utvikling

I dette kapitlet handler det om hvordan det som først var pilotprosjektet, *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*, ble til. Videre hvordan kurset har utviklet seg underveis. Innledningsvis (3.1) presenteres dagens kurstilbud, basert på hvordan dette beskrives på nettsidene til Det teologiske fakultet (TF). Deretter følger litt om bakgrunnen for og iverksettingen av kurstilbudet (3.2), erfaringene fra gjennomføringen av den første kursrekken i 2007–2008 (3.3) og noen viktige resultater fra evalueringen som i 2011 ble foretatt av de to første kursrundene (3.4). Siste del av kapitlet handler om hvordan kurset har utviklet seg underveis og hvordan de kursansvarlige ved TF og medlemmer av referansegruppa vurderer kurset i dag og i framtida (3.5), samt hva vi basert på en sammenstilling av TF sine egne tall, vet om hvem som har vært deltakere på kurset (3.6).

Kapitlet bygger på en kombinasjon av skriftlige kilder (politiske beslutningsdokumenter og rapporteringer fra TF til departementene), intervjuer med de kursansvarlige på TF og medlemmer i kursets referansegruppe.

3.1 Å være religiøs leder i det norske samfunnet – dagens kurs

Dagens kurstilbud presenteres på nettsidene til Det teologiske fakultet som del av etter- og videreutdanningstilbudet⁸ ved fakultetet. *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* introduseres gjennom tre spørsmål som fungerer som guide til kursets innhold: 1) Hva vil det si å være religiøs leder i et samfunn med mange trosretninger? 2) Hvordan finne den gode balansen mellom tradisjon og forandring? 3) Hvilke rettigheter og plikter har trossamfunnene overfor storsamfunnet? Det vektlegges at verdier og religionsdialog, religiøst lederskap og religiøse lederes rådgiverrolle overfor den enkelte, står sentralt i kurset. Videre beskrives det hvordan det enkelte trossamfunn har sin egen identitet som tar farge av kulturbakgrunnen til medlemmene, samtidig som trossamfunn blir både utfordret og preget av samspillet med det norske samfunnet. Kurset har, beskrives det på TFs nettsider, som overordnet mål at deltakerne skal bli tryggere i sin «rolle som religiøs leder i Norge og bli kjent med og kunne drøfte de verdier og regler som

⁸ [Å være religiøs leder i det norske samfunnet \(2021-2022\) - Det teologiske fakultet \(uio.no\)](https://www.uio.no/teologi/utdanning/utvalgte-utdanningstilbud/aa-vaere-religiøs-leder-i-det-norske-samfunnet)

finnes i det norske samfunn i forhold til trossamfunn». Det understrekes at kurset benytter en dialogisk metode, noe som utdypes ved å vise til at undervisningen både handler om å tilføre ny kunnskap og å bygge på det deltakerne kan fra før. Det legges til grunn at lederrollen utøves på ulike måter i det enkelte trossamfunn og at «vi har mye å lære av hverandre». Kursene skal dermed gi: «deltakerne mulighet til å jobbe med forståelsen av sin egen rolle som religiøs/åndelig leder i dialog med religiøse ledere fra andre trossamfunn».

Tilbudet kan altså forstås som et introduksjonskurs til religiøst lederskap i norsk sammenheng – der både den enkeltes lederrolle og -praksiser, og formell kunnskap om lover, regler og verdier står i sentrum. Og der dialog som metode står sentralt.

Målgruppa for kurset er, slik dette beskrives både på nettsidene og i en brosjyre som er utarbeidet, religiøse ledere med utenlandsk bakgrunn. Dette defineres, som tidligere påpekt, som 1. og 2. generasjons immigranter, samt personer som er hentet inn fra utlandet for en lederrolle i et trossamfunn. Leder defineres nokså vidt, som prest, imam, munk og nonne, styremedlem, forstander og leder for ungdoms- og/eller kvinnearbeid. Selv om tilbudet er særlig myntet på å gi ledere med utenlandsk bakgrunn kjennskap til religiøst lederskap i Norge, viser vårt datamateriale at det også har vært med deltakere med majoritetsnorsk bakgrunn – blant annet fra Den norske kirke. Dette har vært en villet utvikling med basis i evalueringen i 2011, og en ønsket utvikling av kurstilbudet (se 3.4, 3.5). Det at religiøse ledere som ikke kommer fra utlandet også kan søke om opptak, synliggjøres ikke på nettsider eller i brosjyren.

Kursrekken består av tre ulike moduler som i noen grad bygger på hverandre. Tema for de ulike modulene er – slik dette beskrives på kursets nåværende nettside:

Modul 1: Religion, lovgivning og menneskerettigheter	Modul 2: Verdier, dialog og religiøst lederskap	Modul 3: Moralsk og religiøs rådgivning
Religionenes plass i det norske samfunnet. Religion og norsk lovgivning. Forholdet mellom religion og menneskerettigheter.	Verdispørsmål, utfordringer til dialog mellom religionene og hva det vil si å ha lederansvar i et trossamfunn.	Religiøse ledes møte med den enkelte – i forhold til hverdagslivets dilemmaer, verdikonflikter og livskriser. Asylsøkeres psykososiale situasjon.

Det teologiske fakultet avholder én kursmodul per semester, tre semester på rad. Hver modul består av to samlinger som begge varer i to dager. Det vil si at deltakerne til sammen har tolv dager med kurs per kursrekke, dersom de gjennomfører alle tre modulene. Den pågående kursrekken – som er den niende – startet for eksempel opp i september 2023 med kursmodul 1, har kursmodul 2 våren 2024 og kursmodul 3 høsten 2024. Deretter vil den tiende kursrekken starte opp høsten 2025.

Deltakere søker seg og blir tatt opp til hele kursrekka, men de må deretter sende en bekreftende søknad til hver av de tre kursmodulene. Det utstedes kursbevis for hver modul ved minst 75 prosent oppmøte. Det tas opp deltakere både med og uten generell studiekompetanse. Deltakere som er interessert og som har generell studiekompetanse, kan velge å ta kursrekken som en formell videreutdanning. Da kreves det foruten deltakelse på kurset, også at deltakeren leser pensum, gjennomfører arbeidskrav (i form av skrivearbeid underveis) og skriver en oppgave. Deltakere som gjør dette, får 10 studiepoeng per kursmodul på bachelornivå. Kurset er altså både et etter- og videreutdanningstilbud.

Å være religiøs leder i det norske samfunnet er et kursopplegg TF driver på oppdrag for departementet. I oppdraget ligger det at kursene skal være gratis for deltakerne. Det dekkes reise og overnatting, samt et par pensumbøker og et kompendium som TF har utarbeidet til kurset. Det understrekes – av de som er ansvarlige for kurset – hvordan de legger vekt på de praktiske rammene, med kaffe, mat og at deler av undervisningen foregår på hoteller egnet for kurs og konferanser. I tillegg gjennomføres det i løpet av kursrekken besøk til et tros- og livssynssamfunn i nærheten. Dette gir rammer om kursene som er mer preget av konferanse enn av å ta et undervisningsemne på Universitetet i Oslo.

3.2 Kurset blir til

I rapportens innledning redegjør vi for at det politiske initiativet til kurset ble tatt av en regjering utgått av Kristelig Folkeparti, Høyre og Venstre, som del av integreringspolitikken i St.meld. nr. 49 (2003-2004), *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse – Ansvar og frihet*. En særskilt opplæring av religiøse ledere ble foreslått i forlengelsen av samfunnskunnskapsundervisningen i

det som da var forsøk med en introduksjonsordning for nylig bosatte flyktninger og asylsøkere. Det var oppslutning om forslaget i Stortinget, og VOX, et statlig organ som drev med etter- og videreutdanning, fikk i oppdrag å utrede hva et slikt kurs kunne inneholde. Rapporten fra en arbeidsgruppe i VOX forelå i november 2005. Det teologiske fakultet (TF) søkte deretter om å bli tildelt oppdraget med å drive kurset og om økonomiske midler til dette. Søknaden ble imøtekommet, og TF startet arbeidet med å utvikle et ferdig opplegg. I det følgende redegjør vi nærmere for hele tilblivelsesprosessen, fra stortingsmeldingen om integrering 1. oktober 2003, til kursoppstart høsten 2007.

I St.meld. nr. 49 (2003-2004) var individets muligheter til å gjøre egne valg utgangspunktet. Samtidig ble det påpekt at vi alle inngår i sosiale sammenhenger hvor vi «kan gi hverandre utfoldelsesmuligheter eller legge hindringer for hverandre» (St.meld. nr. 49, 2003-2004, s. 10). Særlig vektlegges voksne innvandreres ansvar for barns muligheter – herunder spesielt foreldres ansvar for egne barn, både de som var med da familien kom til landet og de som er født her. Voksnes ansvar for barn og at foreldre har et særlig ansvar for å fremme egne barns muligheter i det norske samfunnet, er denne stortingsmeldingens første såkalte fokusområde (s. 73). Meldingen var organisert etter fire slike fokusområder. Det andre var like muligheter i utdanning for å forebygge at store sosiale og økonomiske forskjeller ville følge etniske skiller i framtiden (s. 88), og det tredje var «innpass og like muligheter i arbeid» (s. 100). Det fjerde og siste fokusområdet var å tilby likeverdige tjenester som tar hensyn til at enkelte borgere kan ha nye og andre behov enn flertallet (s. 112).

Det ble understreket at: «Regjeringen er grunnleggende positiv til kulturelt, religiøst og verdimeisig mangfold» (s. 10). Samtidig ble det påpekt at innvandrere må lære seg norsk, at flest mulig bør søke norsk statsborgerskap og at alle må følge felles lover og regler, samt ha respekt for samfunnets verdigrunnlag (s. 10–11). At innvandrere setter seg inn i og respekterer grunnlaget for norsk samfunnsliv og politikk, ble beskrevet som del av en uuttalt samfunnskontrakt mellom en borger og samfunnet vedkommende er del av (s. 36).

Det ble i stortingsmeldingen fra 2003 vist til det økende religiøse mangfoldet i Norge, eksemplifisert blant annet ved at det da var 89 islamske menigheter i Norge, med nærmere 76 000 medlemmer, mens antall medlemmer i 1980 var ca. 1000 (s. 23). Samtidig hadde Norge i 2003 fortsatt en statskirke. Men den var omdiskutert og hadde vært det en stund. Gjønnes-

utvalget som ble oppnevnt i mars 2003 for å utrede grunnlaget for å treffe en beslutning om statskirkeordningen – om den skulle videreføres, reformeres eller avvikles, innledet sin utredning med at «statskirkeordningen har vært omdiskutert i mer enn 150 år» (NOU 2006: 2, s. 9).

Etter utredninger og debatt ble statskirken avviklet etter en grunnlovsendring i 2012 (NOU 2013: 1, s. 43), men enn så lenge dannet statskirkeordningen utgangspunkt da regjeringen i integreringsmeldingen i 2003 slo fast at ordningen påla «myndighetene et større ansvar for å vise toleranse for religiøse minoriteter enn i sekulære stater, der alle religioner er prinsipielt sidestilt» (s. 23). Det ble slått fast at «interreligiøs dialog er ønskelig og nødvendig for å tilrettelegge for en harmonisk utvikling» i det som i denne meldingen beskrives som et flerreligiøst samfunn (s. 24).

Behovet for et kurs for religiøse ledere inngikk som del av fokusområdet om voksnes ansvar for barns muligheter (s. 75). Samtidig ble kurset eksplisitt knyttet til introduksjonsordningen for nyankomne flyktninger, som var iverksatt som en frivillig ordning for kommunene fra 1. september 2003. Frivilligheten var av begrenset varighet. Fra 1. september 2004 skulle kommunene ha plikt til å tilby et introduksjonsprogram til flyktninger kommunen bosatte. Ambisjonen da introduksjonsordningen ble innført var å styrke innvandreres muligheter til å delta i arbeids- og samfunnsliv. Det var, ble det framholdt, nødvendig å kunne snakke norsk og ha kunnskap om det norske samfunnet. Dette skulle sikres gjennom et individuelt tilpasset introduksjonsprogram som ga grunnleggende ferdigheter i norsk og innsikt i norsk samfunnsliv, samt forberedte den enkelte på yrkesliv og/eller videre utdanning.

I denne sammenhengen ble religiøse ledere i registrerte trossamfunn gitt særlig oppmerksomhet, fordi de – slik dette ble formulert i meldingen – hadde offentligrettslige funksjoner og er sentrale personer i trossamfunn: «Det er viktig at denne gruppen har kunnskaper i norsk og om norske samfunnsforhold fordi de blant annet gir råd til andre» (s. 75). Derfor ble det foreslått å utvikle «egne opplæringsmoduler til bruk i samfunnskunnskapsundervisning av religiøse ledere som har flyttet til Norge fra utlandet». Opplæringstilbudet ble beskrevet nokså detaljert: «Tilbudet kan enten komme istedenfor, eller i tillegg til, ordinær samfunnskunnskapsundervisning. Utviklingen av tilbudet må skje i kontakt med berørte trossamfunn. Temaene vil gjelde forhold som religiøse ledere ofte spørres til råds om, i tillegg til mer generell samfunnskunnskap» (s. 75).

Et kurs for religiøse ledere med utenlandsk bakgrunn var altså opprinnelig tenkt som en særskilt del av en introduksjonsordning som skulle omfatte alle flyktninger som nylig var bosatt i Norge, og der religiøse ledere skulle gis et spesialtilpasset tilbud.

Stortingsbehandling

Neste stopp etter at regjeringen la fram en stortingsmelding, var behandling i Stortinget, der forslag diskuteres, vedtas, endres eller avvises. I Stortinget ble meldingen først behandlet i komiteen som hadde sakseierskapet. Her ble det laget en innstilling, som deretter ble diskutert i et samlet storting. Innstillingen fra Kommunalkomiteen, som behandlet integreringsmeldingen, forelå i mai 2005 (Innst. S. nr. 185 (2004-2005)). Det var tverrpolitisk støtte til forslaget om kurs for religiøse ledere. Komiteens medlemmer hadde likevel ulike forslag: Arbeiderpartiets og Fremskrittspartiets representanter gikk inn for at det skulle etableres et obligatorisk språk- og samfunnskunnskapskurs for religiøse ledere som skulle ha sitt virke i Norge. Høyre, Fremskrittspartiet og Kristelig Folkeparti viste i fellesskap til en avtale som var inngått om statsbudsjettet for 2005 mellom Fremskrittspartiet og regjeringspartiene (H, KrF, V):

«Avtalepartene er enige om følgende felles merknad: Komiteens medlemmer fra Høyre, Fremskrittspartiet og Kristelig Folkeparti mener det er behov for å styrke opplæringen i samfunnskunnskap for religiøse ledere som har flyttet til Norge fra utlandet, for å øke deres forståelse av det norske samfunn og grunnleggende verdier som vårt samfunn er bygget på. Opplæringen avsluttes med en eksamen som må bestås. Disse medlemmer viser til at Regjeringen i St.meld. nr. 49 (2003-2004) *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse – Ansvar og frihet* foreslår å innføre slik opplæring. Disse medlemmer støtter dette.» (Gjengitt på s. 17)

Disse medlemmene (H, FrP, KrF) understreket at denne opplæringen og eksamenen måtte gjelde for alle religiøse ledere, uten unntak, som ønsket oppholds-/arbeidstillatelse i Norge. Det vil i praksis si også for arbeidsinnvandrere som ikke har plikt og rett til opplæring gjennom introduksjonsprogrammet. Komiteens flertall bestående av Høyre, Fremskrittspartiet, Sosialistisk Venstreparti, Kristelig Folkeparti og Senterpartiet gikk deretter inn for at: «alle som skal fungere som forkynner i trossamfunn i Norge skal ha opplæring i norske samfunnsforhold» (s. 17).

Flertallet viste til at Kommunal- og regionaldepartementet i brev til Stortinget hadde redegjort for at de var i gang med å utvikle en opplæring.

I stortingsbehandlingen var det, som vi har sett, særlig oppmerksomhet om at dette kurset måtte gjelde for *alle* religiøse ledere som kom nye til landet. Og at det måtte være obligatorisk. Men hvordan kurset så skulle innrettes, ga stortingsbehandlingen ikke noe svar på.

Utredning og søknad

Utdanningsdepartementet ga VOX ⁹ i oppdrag å utrede et tilbud. VOX etablerte en arbeidsgruppe bestående av Oddbjørn Leirvik ved Det teologiske fakultet, Egil Lothe fra Buddhistforbundet og Lena Larsen fra Islamsk Råd Norge.¹⁰ Rapporten fra denne arbeidsgruppa forelå i november 2005. Den pekte på at et kurstilbud kunne gis både lokalt forankret og som en videreutdanningsdel i universitets- og høgskolesystemet. Det ble foreslått et etter- og videreutdanningstilbud som bygget på og kom som et tillegg til de obligatoriske 50 timene med grunnleggende samfunnskunnskap i introduksjonsprogrammet. Dette var et tilbud som både kunne omfatte nyankomne og religiøse ledere som allerede var i Norge. Tilbudet ble skissert som et kurs på til sammen 60 timer fordelt på tre moduler (3 x 20 timer), kalt *Å være religiøs leder i et pluralistisk samfunn*.

Det teologiske fakultet søkte i august 2006 Arbeids og inkluderingsdepartementet (som nå hadde ansvaret for integreringsaker) om å bli gitt oppdraget med å utvikle et kurstilbud og om økonomisk støtte til pilotprosjektet *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*. I søknaden vises det til rapporten utviklet av arbeidsgruppa i VOX og til møtevirksomhet med både Arbeids- og inkluderingsdepartementet og Kunnskapsdepartementet. Søknaden synes dermed nøye forberedt og forankret. Det vises til stortingsmeldingen om integrering fra 2003 og at «vårt prosjekt blir en fortsettelse av det ordinære tilbudet om opplæring i samfunnskunnskap». Det påpekes at det ikke alltid er mulig å skille klart mellom samfunnskunnskap og religionsforståelse, og at TF har en særlig kompetanse i gjennomføringen av et slike kurstilbud gjennom satsingen på interreligiøse studier. Det understrekes i søknaden fra august 2006 at ledelsen ved UiO støtter søknaden og ser kurstilbudet i sammenheng med opprettelsen av et senter for islamske studier ved universitetet.

⁹ VOX var et statlig organ opprettet i 2001, som både selv skulle initiere og drive forsknings- og utredningsarbeid og være et utviklingssenter for voksenopplæring. De ble i 2017 til Kompetanse Norge, som så ble til HK-dir (Direktoratet for høyere utdanning og kompetanse).

¹⁰ Dette ifølge søknaden fra Det teologiske fakultet til Arbeids- og inkluderingsdepartementet om å gjennomføre pilotprosjektet *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*. Datert 21. august 2006. Det har ikke lyktes oss å få tak i VOX-rapporten.

I søknaden fra TF skisseres det et kursopplegg med tre moduler: 1) Religionsfrihet, lover og rettigheter, 2) Verdiforankring og religiøs mangfold, 3) Moralsk og religiøs rådgivning. Dette ville, ble det understreket, være tre etterutdanningsmoduler som også kunne utvikles til tre videreutdanningsmoduler – tilsvarende et halvt års kompetansegivende studium. Planen var å gjennomføre modul 1 og 3 på norsk, med engelsk som hjelpespråk, mens det for modul 2 ble påpekt at det trengtes økonomiske midler til tolk. Videre at dette skulle være helgesamlinger, med minst én samling med internatovernatting per modul. Det skulle ved prosjektets oppstart etableres en referansegruppe. Søknaden ble imøtekommet i oktober 2006.

I budsjettproposisjonen fra Arbeids- og inkluderingsdepartementet for 2007 er «Utvikling av opplæring av religiøse ledere ved Universitetet i Oslo» med under post 21 «spesielle driftsutgifter – kunnskapsutvikling inkludering og mangfold» (St.prp. nr. 1 (2006-2007) fra Arbeids- og inkluderingsdepartementet, s. 225). Tiltaket var også del av *Handlingsplan for integrering og inkludering av innvandrerbefolkningen og mål for inkludering*, som høsten 2006 ble presentert av Stoltenberg II-regjeringen (Ap, SV, Sp) som et vedlegg til statsbudsjettet for 2007. Her framgikk det at det i løpet av 2006–2008 skulle gjennomføres et pilotprosjekt ved Universitetet i Oslo, som omfattet både administrative og religiøse ledere i trossamfunn. Videre at det var satt av 500 000 kroner til dette i 2006 (Arbeids- og inkluderingsdepartementet 2006, s. 20).

Arbeidet med å utvikle en pilot for kurset startet opp på TF høsten 2006, med etablering av en referansegruppe. I denne satt representanter for ulike trossamfunn: Sigurd Markussen fra Den katolske kirke, Oslo bispedømme, Lena Larsen fra Islamsk Råd Norge, Kai Tore Bakke fra Baptistenes teologiske seminar (han ble byttet ut med Mette Marie Bommen ved inngangen til 2009), Anders Huuse Kartzow fra Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn (STL), Egil Lothe fra Buddhistforbundet. I tillegg satt det to representanter fra TF: Oddbjørn Leirvik og Helge Kvanvig. Ingunn Berling Fridheim fra TF var gruppas sekretær.¹¹ Det framgår av nokså detaljerte referater fra møter i referansegruppa fra januar, mars og juni 2007 at den jobbet intensivt med utformingen av den første kursrekken. Ulike sider ved kurset ble diskutert, både innholdet og rammene for opplegget. Det ble diskutert om det skulle være med tolk – noe som

¹¹ *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* - sluttrapport fra TF til Arbeids- og inkluderingsdepartementet fra første kursrekke (piloten), datert 25. mars 2009.

først og fremst refereres til som et økonomisk spørsmål. Videre ble målgruppa for og rekrutteringen til kurstilbudet tatt opp. Skulle det presenteres som et statlig kompetansekrav – det vil si som obligatorisk for religiøse ledere som kom fra utlandet, skulle det velges mild beordring eller burde deltakelse være frivillig og på den enkeltes initiativ? Det ble rapportert om enighet om en kvoteordning for trossamfunnene, basert på en deltakergrense på 20 per kurs: Katolikker - 2. Baptister - 2. Buddhister - 2. Muslimer - 6/7. Jøder - 1/2. Hinduer 2. Sikher - 1. Ortodokse - 1/2.

Referatene fra de tre møtene i referansegruppa første halvår 2007 synliggjør at det ble jobbet aktivt med å kontakte trossamfunn som ikke hadde meldt på noen til pilotkurset. Ansvaret for denne kontakten ble delt mellom referansegruppas medlemmer. Slik sett var det en type mild beordring, alternativt oppfordring, som ble valgt. Helgekurs rapporteres som skrinlagt, da dette passet dårlig i mange trossamfunn.

Referater fra den forberedende referansegruppas møter viser at det også ble diskutert om det skulle gjøres noe særskilt for å få med kvinnelige deltakere på kurset. Det ble i referansegruppa argumentert med at en slik oppmerksomhet om deltakelse fra kvinner, ville signalisere statlige direksjoner og føringer – og at dette ikke var ønskelig. I tillegg at det i flere trossamfunn, som den katolske kirke, rett og slett ikke var kvinner i lederposisjoner som ble ansett som aktuelle. I flere trossamfunn, ble det påpekt, er det også krevende å skille mellom åndelige ledere og forstandere (som har en mer administrativ rolle). Det er i referatene ikke vist til noen konklusjon på «kvinneproblemet». Gruppa drøftet også om det til modul 2 skulle inviteres deltakere fra Den norske kirke, dette for å ha disse med i diskusjoner av «det norske ethos».

Endelig diskuterte referansegruppa kursets innhold og pedagogikk, deriblant hvilke lover man skulle konsentrere seg om, gitt at disse skulle være aktuelle for trossamfunnene. Lov om trossamfunn var selvskreven, men i tillegg ble det vektlagt at lover om barn, familie, ekteskap og kvinneverett måtte med, samt lovverket om diskriminering og ytringsfrihet. Pedagogisk ble det prioritert å skape et trygt rom for dialog og at det var viktig å gjøre målet om dialog eksplisitt og forankret i gruppa. De praktiske rammene om kurset skulle være dialogfremmende, for eksempel ved å reise bort med overnatting og felles måltider. Samtidig ble det problematisert at «den reflekterende praktiker» langt fra er et konsept i alle trossamfunn, og at dette kombinert med svake norskferdigheter ville kunne bidra til pedagogiske utfordringer. I den sammenhengen ble

det også diskutert hvilke foredragsholdere som skulle inviteres – de som nevnes kom stort sett utenfra TF. Det ble vektlagt at de utvalgte måtte være gode formidlere og tydelige, ikke så ordrike, gitt at ikke alle deltakerne ville være like gode i norsk. Tolking synes på dette tidspunktet å være skrinlagt som en mulighet. Det første kurset (piloten) skulle ledes av Oddbjørn Leirvik ved TF, og Ingunn Fridheim fra TF skulle delta, samt at Anders Huuse Kartzow skulle være med fra referansegruppa. Referansegruppas deltakelse på kurset ble drøftet med utgangspunkt i at det måtte tydeliggjøres hva slags rolle de hadde dersom de skulle være med. Her nevnes det blant annet at de kan benyttes som foredragsholdere.

Referansegruppa deltok altså aktivt i utformingen av det første kurset, både hva angikk rekruttering, praktiske rammer, faglig innhold, foredragsholdere og pedagogikk. Den bidro med sin brede sammensetning til å oppfylle ambisjonen fra integreringsmeldingen om at kurset skulle utvikles i samråd med tros- og livssynssamfunn. Det synliggjøres tydelig hvordan det i referansegruppa var en gjennomgående skepsis til alt som kunne gi kurstilbudet et skinn av at det var utformet basert på statlige direktiver. Dette gjaldt – som vi har sett – for eksempel om kvinner skulle rekrutteres særskilt.

Det ble også advart mot statlig direksjon knyttet til hvilke lover som skulle vektlegges og hvordan undervisningen i sjelesorg skulle rammes inn. Referatene synliggjør imidlertid ikke – men noen få unntak – at referansegruppa aktivt besluttet hva slags løsninger som skulle velges. Referatene er ikke beslutningsprotokoller. Snarere synliggjøres en dynamisk prosess der referansegruppa har drøftet og derigjennom brakt sine synspunkter til torgs, mens representantene fra TF (Leirvik og Fridheim) har tatt med seg dette i arbeidet som ble gjort ved TF mellom referansegruppas møter. Detaljeringsnivået i referatene, der det er tatt med hvem som sa hva i ulike diskusjoner, bidro antakelig til aktiv bruk av referansegruppas synspunkter i arbeidet med å utforme kurstilbudet.

Oddbjørn Leirvik var svært sentral i å få på plass kurstilbudet *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*. Leirvik sier i intervju til denne rapporten at han forstår tilblivelsen som en kombinasjon av at TF i 2000 definerte interreligiøse studier som et satsingsområde og det politiske initiativet som ble tatt i stortingsmeldingen om integrering i 2003. Han oppfattet dette politiske initiativet først og fremst som et tiltak for å disiplinere religiøse ledere. Dette er da også noe som synliggjøres, særlig i komitéinnstillingen i Stortinget. Her ble det, som vi har sett,

vektlagt både at deltakelse måtte være obligatorisk og at det måtte være eksamen – for å sikre at religiøse ledere hadde forstått hva som var rammene for deres virksomhet i Norge.

Samtidig ble det altså i stortingsmeldingen som foreslo tiltaket, understreket at kurstilbudet skulle utvikles i samråd og samarbeid med tros- og livssynssamfunn. Myndighetene behøvde derfor enkeltpersoner og miljøer som kunne gjennomføre dette på en måte som ga legitimitet. Oddbjørn Leirvik hadde – som prest i Den norske kirke – fra tidlig på 1990-tallet etterlyst en mer bevisst og aktiv religionspolitikk fra norske myndigheter. Han gikk også inn i Den norske kirkes sentrale råd og oppfordret til oppstart av organisert dialog med norske muslimer og muslimske organisasjoner. Resultatet ble en kontaktgruppe mellom Islamsk Råd Norge og Mellomkirkelig råd for Den norske kirke som, ifølge Grung (2021), i flere tiår fungerte som en kombinasjon av dialogverksted og tankesmie for religionspolitikk. I tillegg framhever Grung dialogene ved Nansenskolen som viktige (Grung, 2021, s. 367). TF (der Leirvik ble fast ansatt professor i 2005¹²) må også ha blitt betraktet som en legitim dialogaktør. Leirvik (2022) beskriver hvordan utviklingen i storsamfunnet – med stadig større nærvær av ulike tros- og livssynssamfunn – gjennom 1990-tallet utfordret TF til å utvikle sine studietilbud i spennet mellom religionskonflikt og religionsdialog. Det oppsto, understreker Leirvik, behov for å drøfte religionsmøter også i akademisk sammenheng – enten dette dreide som om forholdet mellom trossamfunn eller tok form av læreres utfordringer med stadige revisjoner av religionsfaget i grunnskolen. Såkalte interreligiøse studier ble aktualisert. Leirvik (2022) skriver:

«Med denne breie overskrifta signaliserte fakultetet ein ambisjon om å kunne bidra til nyorientering av religionsstudiar – med vekt på religiøst og livssynsmessig mangfald og med eit markant samfunnsperspektiv» (Leirvik, 2022, s. 53).

Leirvik beskriver hvordan et nytt studieprogram på masternivå, Religion og samfunn, ble lansert i 2006, for raskt å bli fakultetets største, samt hvordan det fra tidlig på 2000-tallet kom på plass emner som Islam, kristendom og Vesten, seinere etterfulgt av skreddersydde emner for muslimer. Å være religiøs leder i det norske samfunnet inngår i dette som et bredspektret etter- og videreutdanningstilbud til religiøse ledere, finansiert av statlige midler, men altså utviklet i samråd med ulike tros- og livssynssamfunn. Leirvik (2022) skriver om dette kurstilbudet: «Den

¹² [Oddbjørn Leirvik – Store norske leksikon \(snl.no\)](https://snl.no/Oddbjørn_Leirvik)

multireligiøse studentgruppa hindrar at det blir skapt eit inntrykk av at muslimske leiarar skulle ha større behov for vidareutdanning enn andre» (s. 56). Selv om altså diskusjonene i Stortinget knyttet til forslaget levner liten tvil om at *det* var en svært sentral politisk motivasjon for å sette dette i gang.

3.3 Oppstart av kurstilbudet høsten 2007 (piloten)

4. september 2007 var startdatoen for den første todagerssamlingen i modul 1 i pilotprosjektet *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*. Denne første samlingen ble holdt som «internatkurs», slik dette beskrives i sluttrapporten fra TF til Arbeids- og inkluderingsdepartementet.¹³ Det ble holdt på Tyriheimen utenfor Oslo. Resten av samlingene i modul 1, 2 og 3 ble avholdt på Det teologiske fakultet.

Det som beskrives i sluttrapporten fra pilotprosjektet, synes å være helt i tråd med det referansegruppa hadde planlagt (se 3.2). De tre modulene ble gjennomført i rekkefølge og med et innhold som foreskrevet: Først modulen om religion, norsk lovgivning og internasjonale menneskerettigheter, dernest modulen om verdier, religiøs mangfold og religionsdialog, og til slutt modulen om: moralsk og religiøs rådgivning.

To utfordringer ble anført. Den ene er knyttet til at de fleste deltakerne tok kurset som etterutdanning. Svært få tok det med studiepoeng; det gjaldt kun fire på det første kurset og to på hvert av de resterende. Det understrekes samtidig at flere kunne tenke seg å gjennomføre med studiepoeng, men at de ble hindret av opptakskravene ved Universitetet i Oslo. Det var særlig språkravene på norsk og engelsk som viste seg å mangle hos deltakerne. TF hadde anket, uten at dette hadde ført fram.

I tillegg problematiseres deltakelsen fra to miljøer hvor det hadde vært vanskelig å rekruttere og beholde deltakere gjennom de tre modulene i kursrekken; buddhistmiljøet og baptistene. Dette knyttes i rapporten til språkproblemer – for svak kompetanse i norsk vises til som en faktor som kan ha vanskeliggjort deltakelse.

¹³ Sluttrapporten fra pilotprosjektet er datert 25. mars 2009.

Det er også verdt å merke seg fra sluttrapporten fra pilotprosjektet at kurset var dominert av deltakere fra Osloregionen, og at det totalt var kun to kvinner som deltok. Det synliggjøres også at ikke alle deltakere var med på samtlige tre moduler. Det er et visst frafall underveis. Mens modul 1 i denne første kursrekken er oppgitt til å ha hatt 21 deltakere, oppgis det 22 deltakere på modul 2 og 16 på modul 3. Denne synkende deltakeroppslutningen gjennom kursrekka, er en tendens vi skal se at følger kurstilbudet også i de påfølgende årene.

Sluttrapporten fra pilotprosjektet avsluttes med at TF er blitt oppfordret av departementet til å søke penger til å gjennomføre en ny kursrekke. Det anføres at TF også erfarte kurset som såpass vellykket at de i november 2008 hadde fulgt oppfordringen og søkt. En ny kursrekke tok til høsten 2009.

Det inngikk i sluttrapporten fra pilotprosjektet ingen tilbakemelding om deltakernes erfaringer med kurstilbudet.

3.4 Evalueringen av kurstilbudet i 2011

Det ble foretatt en evaluering av de to første kursrekkene: 2007–2008 og 2009–2010. Denne ble gjennomført av Anders Huuse Kartzow på vegne av Avdeling for kompetansehevende studier (AKS) ved TF. Kartzow satt, som vi har sett, i den første referansegruppa for kurset på vegne av STL (Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn), og han hadde selv deltatt i den første kursrekken. Det ble i tilknytning til evalueringsprosjektet satt ned en arbeidsgruppe bestående av de som på dette tidspunktet arbeidet med kurstilbudet på TF: Oddbjørn Leirvik, Anne Hege Grung og Brynjulv Norheim. Da evalueringsrapporten kom den 21. oktober 2011, var den tredje kursrekken i gang.

Evalueringsrapporten er konsentrert om vurderinger av hvorvidt målgrupper er nådd og om deltakernes erfaringer (Det teologiske fakultet, 2011). Den er basert på en nettbasert spørreundersøkelse som ble sendt til 53 av de 56 deltakerne som hadde deltatt i de to første kursrekkene. 21 tidligere deltakere besvarte undersøkelsen, det vil si ca. halvparten av de som hadde deltatt. I tillegg ble det gjennomført semistrukturerte intervjuer med ni deltakere og referansegruppas medlemmer. Rapporten benyttet også skriftlig materiale produsert av TF og

AKS (se s. 5). Kursets organisering og økonomiske/administrative konsekvenser ble vurdert. Det ble gitt i alt 14 anbefalinger.

Evalueringen fant at tidligere deltakere mente kurset var relevant for sitt arbeid som religiøse ledere. Dialogerfaringer og myndiggjøring ble understreket som noe av det viktigste ved kurset, noe som særlig ble synliggjort i intervjuene med tidligere deltakere. De beskrev dialogen som god, både med andre deltakere og med kursholderne – de hadde lært om hverandre. Enkelte tidligere deltakere innvendte at folk grunnet høflighetsnormer ikke alltid sa hva de mente. Men det ble samtidig referert til et gruppearbeid i etterkant av en innledning om homofili, der deltakerne på tvers av trostilhørighet søkte «å bekrefte et mer konservativt verdifelleskap» (s. 6). Det ble også framhevet hvordan deltakere var blitt gitt kompetanse i argumentasjon og at dette, i tillegg til dialogerfaringene, bidro til myndiggjøring av deltakerne. Samtidig fant deltakerne i spørreskjemaundersøkelsen første kursmodul som aller mest relevant (Religion, lovgivning og menneskerettigheter), og i evalueringsrapporten ble denne modulen beskrevet som den som var innrettet på mest klassisk vis ved at lærer forteller og deltakere lytter.

Deltakere på de to første kursrekkene hadde i all hovedsak vært menn. Det oppgis at de to kursrundene hadde hatt til sammen 56 deltakere og at fem av disse hadde vært kvinner. I evalueringsrapporten ble det derfor vist til at kursholderne i oppstarten av tredje kursrunde hadde gått aktivt ut og bedt om flere kvinnelige deltakere. Dette hadde gitt positive resultater ved at det til tredje kursrunde var påmeldt 21 deltakere – hvorav 11 kvinner (s. 11). Det ble understreket, basert på deltakerintervjuer, at kurset myndiggjør kvinner innenfor eget trossamfunn, og at kvinners deltakelse også er viktig på det viset.

Videre ble det understreket at målgruppa for kurset hadde omfattet flere enn religiøse ledere som har «flyttet til Norge fra utlandet». De kvalitative intervjuene tydet heller ikke på at antall år i Norge hadde betydning for utbytte av kurset. Det ble framholdt at utbytte hadde større sammenheng med hvor godt deltakeren behersket norsk og med utdanningsnivå. Deltakerne representerte ulike trossamfunn og retninger og hadde ulike oppgaver innenfor sitt trossamfunn. De fleste var fra Oslo, men også resten av landet var representert. Mangfoldet i landbakgrunn blant deltakerne var stort. Det ble framhevet som positivt at kurset hadde henvendt seg til ulike typer ledere, og at ulike typer ledere hadde deltatt. Dette også fordi mange fylte ulike lederroller i sitt trossamfunn, noe som gjorde at skillet mellom det administrative og det åndelige ikke alltid

var like relevant. Flere deltakere hadde også sivile jobber som de skjøttet i tillegg til arbeidet i trossamfunnet. Det ble i anbefalinger påpekt at det burde gjøres til fast praksis å rekruttere enkelte deltakere fra Den norske kirke. Dette ble knyttet til at det i lys av terroren 22. juli 2011 var viktig med slike religionsmøter om hvordan håndtere utfordringer som følger av et samfunn i endring. Det ble i evalueringsrapporten vist til at deltakere med majoritetsbakgrunn også ble etterlyst av de som var intervjuet.

Videre ble det framhevet – med referanse til den politiske debatten – at «kurset ikke bare skal imøtekomme behovet for at lederne gjør det rette, men også muliggjør at de kan kreve sin rett» (s. 14). Dette ble understreket som avgjørende for at trossamfunn skulle ønske å sende sine ledere til kurset.

At kurset holdes i en akademisk kontekst med mulighet for å ta studiepoeng, ble framhevet som positivt. Samtidig ble det påpekt at enkelte som kunne tenkt seg en slik formell kvalifikasjon, gikk glipp av det, fordi de da måtte bli godkjent av UiO (med generell studiekompetanse). Dette ble vanskeliggjort av at mange manglet tilstrekkelige formelle kvalifikasjoner i norsk.

Kursholdere hadde hentet inn forelesere fra TF så vel som andre fagmiljøer, inkludert fra referansegruppa og ulike trossamfunn. Deltakerne framhevet dialogbaserte undervisningsmetoder som bra. Men språkutfordringer ble påpekt. Bruk av case som utgangspunkt for diskusjoner, ble også framhevet som bra.

Den praktiske tilretteleggingen av kurset ble av deltakerne vurdert som ganske god. Intensive samlinger og dekning av kostnader for deltakere ble understreket som viktig. Det ble også påpekt at ferdigheter i norsk var en utfordring for enkelte deltakere. Problemer med norsk språk ble altså i evalueringen tatt opp knyttet til flere forhold, men samtidig ble det – i anbefalingene i rapporten – ikke anbefalt å satse på tolking, fordi problemet ikke ble ansett som omfattende nok.

«Den politiske bestillingen for kurset synes ivaretatt», ble det fastslått i evalueringen (s. 16). Samtidig hadde altså trossamfunn gjennom utformingen av kurstilbudet fått mulighet til å ta eierskap til tilbudet. De hadde gjennom medvirkning bidratt til at kurset dekket behov de var opptatt av. En av anbefalingene var at det burde skapes «flere kontaktpunkter mellom politikere og religiøse ledere» (s. 17).

3.5 Kurstilbudets utvikling siste ti år

Utviklingen av kurstilbudet i tiåret etter evalueringen i 2011 beskrives og diskuteres i det følgende særlig bygget på tre kilder: skriftlige rapporter fra TF til det til enhver tid ansvarlige departementet, et gruppeintervju med de som har ansvaret for kurstilbudet på TF, og intervjuer med fem av sju medlemmer i den nåværende referansegruppa. Hvordan har kurstilbudet endret seg fra evalueringen i 2011 og fram til i dag?

Fra integreringspolitikk til tro- og livssynspolitik

Kursets politiske forankring er endret. Det har gått fra å være del av integreringspolitikken til å bli del av politikk for tro og livssyn. Dette uttrykkes ikke direkte i rapporteringene fra TF til departementene, men det synliggjøres i hvilke departement TF rapporterer til: For den tredje kursrunden avholdt 2011–2012 ble det rapportert til Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet. Etter fjerde kursrunde (2013–2014) ble det rapportert til Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (IMDi). Men fra og med femte kursrunde (2015–2017) stiles rapporteringen til Kulturdepartementet. Det vises i denne rapporteringen til at TF for første kurs i den femte kursrekka har søkt og fått bevilget midler fra IMDi til gjennomføringen, men at de to siste kursene i denne runden har fått bevilget midler fra Kulturdepartementet. Her skjer det et – i rapporteringen – upåaktet skifte. Dette har sammenheng med at *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* gikk fra å være et integreringstiltak til å bli et tros- og livssynstiltak. Ansvaret for tro og livssyn lå på dette tidspunktet i Kulturdepartementet. I departementets budsjettproposisjon gjeldende for budsjettet for 2016 heter det:

«Kurstilbudet 'Å være religiøs leder i det norske samfunnet' ved Det teologiske fakultetet ved Universitetet i Oslo er rettet mot religiøse ledere med utenlandsk bakgrunn i Norge. Oppgaven med forvaltning og oppfølging av kurset skal flyttes til Kulturdepartementet og det foreslås derfor en overføring på 465 000 kroner fra Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet kap. 821, post 21 til kap. 341, post 78.»
(Prop. 1 S (2015–2016), s. 159)

Midlene overføres til post 78 i Kulturdepartementets budsjett, som har overskriften «ymse faste tiltak» og hvis formål er å legge til rette for dialog og samarbeid mellom tros- og livssynssamfunn. Her bevilges penger til Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn (STL), Norges Kristne Råd og i budsjettet for 2016 også til Islamsk Råd Norge. I tillegg bevilges penger til andre dialogtiltak og altså kurs for religiøse ledere (Prop. 1 S (2015–2016), s. 159). Det

argumenteres i proposisjonen ikke for hvorfor det skjer en overgang fra inkluderingspolitikken til tros- og livssynspolitikken. Dette kan ha blitt vurdert som en ren administrativ endring, for det er langt fra vanntette skott mellom religionspolitikk og integreringspolitikk. Plesner ([2016] 2019) viser for eksempel hvordan det i forbindelse med en ny stortingsmelding om integreringspolitikk i 2016 ble flertall i stortingskomiteen som behandlet meldingen, for å be regjeringen utrede om og hvordan statlig økonomisk støtte til trossamfunn skal kunne trekkes tilbake dersom ledere uttrykker «holdninger som innskrenker og hemmer integrering og utsetter noen for sterk sosial kontroll». Forslaget ble framsatt av Audun Lysbakken (SV), som mente at denne integreringsmeldingen burde gått lenger i innsatsen mot konservative religiøse miljøer som hindrer likestilling og integrering (Plesner ([2016] 2019, s. 54–55). Det er i dette skjæringspunktet mellom religionspolitikk og integreringspolitikk kurs for religiøse ledere befinner seg, også synliggjort ved at kurset i 2010 inngikk som tiltak 19 i en handlingsplan fra Stoltenberg II-regjeringen (Ap, SV og Sp), som skulle forebygge radikaliserings og voldelig ekstremisme (Justis- og politidepartementet, 2010, s. 31). I en nylig fremlagt NOU om bedre vilkår for den forebyggende innsatsen mot ekstremisme, nevnes også kurs for religiøse ledere. Det gjøres i kapitlet om sivilsamfunnet, på følgende måte:

«Tros- og livssynssamfunn kan være forebyggingsarenaer gjennom sin kompetanse og legitimitet til å fortolke religionens skrifter og praksiser. Religiøs opplæring som bidrar til forståelse av ulike tolkninger av religiøse tekster, kan også gjøre den enkelte mer motstandsdyktig mot ekstremistisk argumentasjon. Universitetet i Oslo tilbyr et kurs om å være religiøs leder i et samfunn med mange trosretninger. Det er beregnet på ledere med utenlandsk bakgrunn. Kurset har etter det kommisjonen forstår pågått i snart 20 år. Kurset skal blant annet bidra til at religiøse ledere fra ulike trossamfunn og tradisjoner møtes. En evaluering av kurset er under arbeid. Kommisjonen har for øvrig merket seg at Stortinget har bedt regjeringen om å utrede og fremme forslag om insentiver slik at flere religiøse ledere eller andre relevante ressurser i religiøse samfunn kan ta godkjent religiøs tilleggsutdanning» (NOU 2024: 3, s. 250)

Når kurs for religiøse ledere nevnes knyttet til ekstremisme, er det som et forebyggende tiltak. Et tiltak som skal bidra til å styrke folks kunnskap på måter som gjør dem motstandsdyktige mot ekstremisme. Nøyaktig hvordan dette eventuelt kan skje, utdypes ikke. Dette er synd, fordi kurstilbudet da risikerer å bli redusert til en instrumentell intervensjon med forventning om definerte målbare effekter. Mens vi altså har sett og skal se at kurstilbudets styrke i større grad

handler om å tilrettelegge for møter og dialog, med ambisjoner om å bygge tillit og forståelse (noe som er betydelig vanskeligere å måle).

Men tilbake til rapporteringen, etter sjette kursrunde (2017–2018) ble det rapportert fra TF til Kulturdepartementet for alle tre kursmoduler i februar 2019. TF må fortsatt søke om midler til å avholde kurset, men som vi har sett har det en fast post på statsbudsjettet som et dialogtiltak i tros- og livssynspolitikken.

For sjuende kursrunde (2019–2020) rapporteres det – i mars 2021 – fra TF til Barne- og familiedepartementet. Dette har sammenheng med at ansvaret for tro og livssyn hadde blitt flyttet dit fra Kulturdepartementet. Dette skjedde antakelig i forbindelse med at det i 2020 var et skifte av statsråd i Kulturdepartementet. Trine Skei Grande (V) gikk av som kulturminister, og Abid Raja (V) gikk på. Dermed fikk Kulturdepartementet en statsråd som ikke var del av Den norske kirke. Ansvaret for tro og livssyn har siden ligget i Barne- og familiedepartementet, og det er til dette departementet TF rapporterer fra åttende kursrunde (2021–2022).

Helt siden kurset ble igangsatt har det vært en ambisjon å arrangere et såkalt Faglig forum for tidligere deltakere på kurset. Det vil i praksis si en samling med faglig innhold som tidligere deltakere inviteres til. Denne ambisjonen er skapt av et registrert behov for at tidligere deltakere gjerne vil treffe hverandre. Dette har det imidlertid vært vanskelig å få til, noe vi forstår er et resultat av kapasitetsspørsmål ved TF.

Et utvidet lederbegrep

En annen endring er hvem som deltar på kursene. Kursholderne har jobbet aktivt med å utvide hva slags roller og posisjoner i et trossamfunn som omfattes av begrepet religiøs leder. Dette har vært et tema helt siden kurset startet opp, og det fikk ytterligere aktualitet og oppmerksomhet etter evalueringen i 2011. Da særlig knyttet til rekrutteringen av kvinner. I evalueringsrapporten understrekes det hvordan en utvidet tilnærming til hva en leder er, også ville gjøre det mulig å rekruttere flere kvinner. Nå inngår, som vi har sett, både ungdoms- og kvinneledere blant de som det eksplisitt vises til når målgruppa for kurset presenteres på TFs nettsider. Andelen kvinner

blant deltakerne har, som vil skal se i kapittel 3.6, økt. Men kurset er likevel fortsatt dominert av menn. Når vi i gruppeintervjuet med kursansvarlige på TF spurte om det var noen de i dag tenker at de ikke når, svarer hovedansvarlig for kurset slik:

Det er litt sånn tricky spørsmål, for vi ønsker jo egentlig ikke å nå fram til folk som ikke har lyst til å gå på kurs. Tenker jeg. Fordi at det er et frivillig kurs. Og det har vært snakk om noen ganger, noen politikere har alltid sagt at det bør være obligatorisk og sånt. Det har vi alltid protestert veldig mot. For det har ikke vi noe tro på. Det skal være et frivillig kurs. Men det er klart at om informasjonen om kurset er god nok, det vet vi ikke. Vi har vel ikke hatt så veldig sterke, så veldig sterk motivasjon til å gjøre så mye med det så lenge kursene blir fulle. For vi kan ikke ha mer enn et par og tjue deltakere. Det blir for mye. Men det er klart at om kurstilbudet kommer skeivt ut. Det er ganske sannsynlig at det gjør, at det når de mest ressurssterke, det er ganske sannsynlig. Og det, der er det nok en slagside. Det tror jeg altså.

Her understrekes noe som har vært et spenningsforhold mellom politiske intensjoner og praktiske realiteter fra starten av; om dette skal være et obligatorisk kurs for utenlandske religiøse ledere eller om det skal være frivillig for de som ønsker det. Et obligatorisk kurs har de ansvarlige for kurset på TF og deltakerne i referansegruppa hele veien vært imot, «det var på en måte litt dødfødt», som en i sittende referansegruppe sier. Begrunnelsen er, ved siden av juridiske forhold som kan gjøre dette vanskelig, at tvang ikke vil virke. Dersom budskapet, innholdet i kurset, skal nå fram, må deltakerne *ville* lytte. Derfor må de være der frivillig, argumenteres det. Samtidig legges det – som vi også har sett – mye arbeid i å oppfordre til deltakelse. I intervjuene med medlemmer i referansegruppa framgår det at de ser rekruttering som en viktig oppgave. De vet hva kurset handler om, de mener det bidrar til noe helt nødvendig, og de har et nettverk som gjør det naturlig for dem å rekruttere. Dette beskrives, med et glimt i øyet, slik av et av referansegruppas medlemmer:

Og så truet jeg jo [sier religiøs leder] til å være med i dette. Han hadde ikke det minste lyst og trodde han skulle slippe det. Eller han hadde ikke noe forståelse av hva dette var for noe. Men så sa jeg, det skal du. Sånn er det med den saken. Og han var veldig glad for det, har hatt veldig nytte av kontaktene og å vite hva dette går ut på. Så det er jeg veldig glad for. Og han er også glad for det.

Denne framstillingen av rekrutteringsarbeid underskrives på mange vis av andre fra referansegruppa. De jobber aktivt opp mot sitt eller sine miljøer, argumenterer sterkt for deltakelse og får også ledere som i utgangspunktet er gjenstridige til å bli med. Slik sett er frivillig et tøyelig begrep. Erfaringen er imidlertid – slik det understrekes i dette sitatet – at religiøse ledere som lar seg overtale, opplever kurset som positivt og nyttig.

Hvordan det jobbes med å utvide ledergruppa det rekrutteres fra, ut over at det aktivt annonseres etter bredde av ledere i presentasjonen av kurset på nettsider og i brosjyre, er ikke så tydelig i intervjumaterialet. At målgruppa faktisk er blitt bredere i bakgrunn – og deltakerne med – blir understreket både i TFs rapporteringer til ansvarlig departement og i intervjumaterialet. Dette er flere kvinner som deltar, men det er også større bredde blant deltakere med muslimsk og kristen bakgrunn. I tillegg rekrutteres det i økende grad fra hele landet (ikke bare fra Oslo og Østlandet). Det nevnes av de ansvarlige ved TF at det gjennom de siste kursrekkene har vært med folk fra Stavanger, Kristiansand, Bergen, Trondheim, Bodø, Harstad og Hammerfest.

Ikke store endringer i kursets innhold – men noe har skjedd

Rapporteringer fra TF og intervjumaterialet beskriver et kurs som i innhold ikke har endret seg mye. Det er – slik en i kursledergruppa sier med et smil – «ikke det mest innovative kurset». Konseptet fra 2007 er i all hovedsak beholdt. Det har likevel skjedd enkelte endringer. I evalueringen i 2011 ble det anbefalt enda mer oppmerksomhet omkring rollen til religiøse ledere. Dette er fulgt opp ved at innholdet i det som i dag er modul 2 er blitt noe endret. I rapporteringen fra den tredje kursrunden (2011–2012) i april 2012 er dette beskrevet slik: «Modulen som tidligere het ‘Verdier, religiøst mangfold og religionsdialog’ heter nå ‘Verdier, dialog og religiøst lederskap’ og er plassert som nummer 2 i rekken.» Denne beskrivelsen er illustrerende for hvordan innholdet i kurset håndteres i rapporteringene til ansvarlig departement. Innhold og endringer i innhold beskrives i liten grad ut over at rekkefølgen på modulene i enkelte kursrunder er byttet om. Dette beskrives som praktisk tilrettelegging.

I tillegg påpekes det, fra kursledelsens side, at arbeidsformen i modul 3 om moralsk og religiøs rådgivning er endret. Her legger nå deltakerne fram egne case, og det undervises i sjelesorg basert på en bredde i ulike religiøse og livssynstilnærminger, blant annet illustrert ved at Naveed

Baig – tidligere sykehusimam ved Rigshospitalet i København – gjennom flere kurs har forelest om islamsk omsorgsarbeid.

Det framgår av pensumlister og program som følger rapporteringer til departementet at både tema, forelesere og pensumlitteratur stadig endres. Slike endringer kommenteres og begrunnes i liten grad i rapporteringene, og synes blant annet å ha sammenheng med nye utgivelser av artikler og bøker og med hvilke forelesere som anses som mest aktuelle (se samlet oversikt over forelesere på de ulike kursrekkene som vedlegg 1),

I intervjuer med kursledergruppa og med medlemmer av referansegruppa framholdes særlig ett tema som synes å ha fått større oppmerksomhet på kurset, men som det er et ønske om at bør vektlegges ytterligere: Hvordan håndtere «ungdommene våre som kommer til oss med kritiske spørsmål?» Et av medlemmene i referansegruppa beskriver denne utfordringen mellom trossamfunn – bygget på tradisjoner, og kritiske spørsmål som dukker opp – ofte framført av unge, slik:

Det er fint å ha, det er fint å ha friksjon på mange ting, ikke sant. Og det er klart at de aller fleste vil ha det i ulik grad. De aller fleste familier har sikkert på et eller annet tidspunkt sagt til sine barn, ja jeg skjønner at du har lært det på skolen, men vi, vi, ikke sant ... Det kan være hva som helst. Det er ikke noe skummelt, det er ikke noe skummelt i sånn friksjon, tenker jeg. Men hvis det blir sånn at religionen står i en konstant opposisjon til samfunnet, eller motsatt, at det ikke går an å få til begge, ha en fot i minoritetsmiljøet og en fot i det norske storsamfunnet, så blir det en krøsj da. Og utfordringen for de religiøse lederne vil jo være at de taper den, det råtner på rot liksom. Utfordringen for samfunnet er at det blir trangt i samfunnet da, ikke sant.

Det dette medlemmet av referansegruppa beskriver, ligger som en implisitt undertekst når «ungdommene våre» er tema. Dette er, påpekes det, noe kursene må bidra til å diskutere hvordan religiøse ledere best kan håndtere.

Det viktigste med kurset 1: Dialogisk praksis

Kursledergruppa vektlegger at det hele veien – helt fra oppstarten – er arbeidet dialogisk både med å utforme kursprosjektet og som en pedagogisk praksis i kursene. Dette har, slik det

beskrives, fulgt to spor: dialog som del av praktisk teologi og dialog som del av filosofisk dialogpraksis. Hovedansvarlig for kursene sier:

[...] det var en interreligiøs dialogpraksis som begynte å slå ut på 1990-tallet. Ikke sant, som en trend. I kjølvannet av den kalde krigens slutt. Og litt sånn generell global glasnost. Og litt sånn framtidsoptimisme, mobilitet og innvandring.

En av de andre i kursledergruppa følger opp:

Det er fint med dialogfilosofi og alt det der, men det viktigste som har skjedd er at de menneskene har sagt ja til å møtes. [...] jeg tenker at det viktigste dialogisk som skjer er oppmøte. Altså, å spise sammen og alle de tingene der. Alle de ufarlige tingene som skjer. Som ikke er ufarlige, absolutt ikke, men som tilsynelatende en kan tenke at er ufarlige fordi de er en del av hverdagslivet. Men som for dem ikke nødvendigvis er det. Og det tenker jeg jo, *det* er jo ikke noe vanskelig for meg i hvert fall å bli med på.

Den dialogiske praksisen har, slik dette beskrives, tydelige teoretiske forankringer. Samtidig vektlegges den selvstendige forpliktelsen som ligger i det å faktisk møtes, «å være sammen i dialog», som en sier, mens en annen beskriver det som at «tillit smitter». Det forventes at deltakerne bidrar til en dialogisk praksis gjennom diskusjoner i plenum og grupper.

Samtidig vektlegges rammene kursarrangørene søker å etablere rundt kurset; god mat, kaffe når deltakerne kommer, navneskilt slik man har på konferanser, ekskursionsjoner til ulike tros- og livssynssamfunn; «at man bytter på å være vert og gjest og at vi drar ut for å lære». En ramme et medlem i referansegruppa beskriver slik:

Det er liksom gøy, sant, de går på ekskursionsjoner til ulike steder og sånn, og at det blir god stemning er bra. Da er det lettere å være, også være litt kritisk og være litt åpen og, ja.

Et annet medlem i referansegruppa beskriver hvordan disse møtene mellom folkene på kurset som kommer med ulik ballast og innstilling, i seg selv er en svært viktig del av opplegget.

Men det du hører er jo at det blir en veldig interessant kontekst for deltakerne. For hva har en tibetansk lama til felles med en somalisk imam? Det er jo to forskjellige verdener,

og de vet jo mye mindre om hverandre enn hva de to vet om det norske samfunnet, som de tross alt har en god del erfaring med [...] for det er noe med på en måte å ikke bare få noe kunnskap av at du sitter og hører på noe, men at du kommer i en situasjon hvor du faktisk forholder deg til folk som er veldig forskjellige fra deg selv.

Møtene menneskene imellom er i seg selv et læringspunkt. Det framheves også at universitetet er et lykkelig valg for et slikt kurs, fordi alle skal være velkomne der, det er «et læringsrom, som har den friheten som et læringsrom har. Som gjør at du unngår sånn sterk argumentativ tale», understreker en i kursledergruppa. I tillegg vektlegger vedkommende hvordan en slik ramme bidrar til å gi kursopplegget status og kvalitet, noe som ville vært «vanskeligere å få til hvis du skulle hatt dette for eksempel på voksenopplæringa i Stavanger».

Men er det slik at den dialogiske forpliktelsen som ligger i møtene, understrekingen av det kollegiale i å besøke hverandre og lære av hverandre, tillit som smitter, rammer rundt kurset som kan få deltakerne til å senke skuldrene – bidrar alt dette til full åpenhet? Ikke alltid, skal vi tro medlemmer av referansegruppa. Her er det flere som vektlegger tilbakeholdenhet de også har fanget opp blant deltakerne, formulert slik av én av dem: «Men man er jo litt forsiktig. Mange er jo litt forsiktig.»

Det viktigste med kurset 2: Lære om det norske samfunnet

Å være religiøs leder i det norske samfunnet ble til, som vi har sett, basert på en integreringspolitisk debatt om religiøse ledes innflytelse og betydning, kombinert med at mange av disse lederne hadde bakgrunn fra andre land og dermed fra andre samfunn enn det norske. Dette utgangspunktet vektlegges både i ledergruppa og i referansegruppa som det andre hovedpoenget med kurset. Én i referansegruppa formulerer det slik: «De skal virke som religiøse ledere i Norge. Da må de lære den norske konteksten.»

Mens en av de andre utdyper:

Du får litt innsikt i hvordan det norske samfunnet er bygd og hvordan det norske samfunnet opererer. Og det er en innsikt som vil være til nytte for menigheten, til nytte for vedkommendes tjeneste. Og det er bedre å få den innsikten nå, enn å lære den harde veien, etter at man har bomma hit eller dit [...] det sparer deg for så mye. Hva er det med dette kurset? Det hjelper deg. Det er en sånn type ekstra hjelp. Hjelpende hånd.

Myndiggjøring sto sentralt i evalueringen fra 2011 og vektlegges kombinert med «felles profesjonalitet». Dette kan forstås som en profesjonalitet som bygges i fellesskap, basert på det kurset tilfører og det deltakerne har med seg av kompetanse, ting de kan fra før. Tidligere hovedansvarlig for utviklingen av kurset og leder gjennom de fleste av kursrundene beskriver dette slik, med utgangspunkt i deltakerne:

De går inn i det med liv og sjel, ikke som noe de aller nådigst åpner seg for, særlig når det gjelder menneskerettslig tenkning. Det oppleves ikke som noe fremmed for deltakerne da, men noe de setter pris på å diskutere i et offentlig rom. Og på den måten selv bli aktører i den menneskerettslige diskursen [...] Kursene bidrar kanskje til å myndiggjøre dem i et språk som er både samfunnets fellesspråk og som religiøse ledere også ønsker å gjøre til sitt eget, da. Men samtidig så butter det jo. På helt regelmessige punkter, som homofili, og barns rettigheter må jeg vel også si. Men ikke sant, de velger å ta del i den samtalen selv om den er ganske utfordrende for mange av dem. Og jeg tror det har betydning å ha et interreligiøst rom der disse store spørsmålene blir jobbet med i et fellesskap [...] noe som gjør at dette ikke blir truende, da.

Medlemmet av referansegruppa ovenfor beskriver kurset som en hjelpende hånd, mens leder for kurset gjennom flere år understreker at det kanskje virker myndiggjørende, ved at det gir et språk, en anledning og et rom til å diskutere også vanskelige tema, tema hvor «det butter», men hvor deltakerne likevel ikke backer ut. Utgangspunktet er slik det andre referansegruppemedlemmet ovenfor understreker, at de er religiøse ledere i Norge, de må kjenne det norske samfunnet – lovene, bestemmelsene, tema og spørsmål det er mye diskusjon om. Dette var utgangspunktet. Samtidig er det langt fra kontroll- og disiplineringsfunksjonene kurset ble tillagt i den politiske debatten, til måten kursledere og referansegruppa snakker om det på – som en hjelpende hånd og et bidrag til myndiggjøring.

Referansegruppa

I gruppeintervjuet med kursledelsen framholdes det at ingen noen gang har sluttet i referansegruppa. Samtidig er realiteten at det fra trossamfunnene kun er to tilbake fra den opprinnelige «besetningen» som var med på å utforme kurset i 2006–2007. Dette har antakelig sammenheng med at medlemmer som representerte det være seg STL eller Islamsk Råd Norge,

er byttet ut med andre som er sentrale i disse fellesskapene i dag. Samtidig understrekes det fra kursledergruppa at referansegruppas nåværende sammensetning er basert mer på enkeltpersoner med erfaringer som gjør dem relevante, enn på representasjon fra bestemte miljøer. Disse sitter i dag: Oddbjørn Leirvik, Lena Larsen, Egil Lothe, Azzisurehman Khan, Lemma Desta, Anne Sender, Ingrid Joys. Gjennom disse personene er Buddhistforbundet, Norges Kristne Råd, Muslimsk Dialognettverk, Islamsk Råd Norge, Den katolske kirke i Norge og Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn (STL) til stede. Kursledergruppa understreker at de blant annet har valgt fortsatt å ha med Islamsk Råd Norge i referansegruppa (selv om de ikke lenger er med i STL), fordi de ønsker deltakere også fra trossamfunn tilknyttet dette fellesskapet av organisasjoner.

Referansegruppa har møter og seminarer sammen med kursledergruppa på TF én til to ganger i semesteret. Flere medlemmer er tidligere deltakere på kurset, og noen er med som foredragsholdere på kurset. I tillegg til innspill til faglig innhold, bidrar også referansegruppas medlemmer – som vi har sett – til å spre informasjon om kurs for religiøse ledere i sine respektive trossamfunn.

Et av referansegruppas medlemmer beskriver det som at de er «et faglig konsultasjonsorgan som skal øke legitimiteten til kurset», i praksis «et sånt organ som følger med på hva som har blitt gjort og hvilke planer som foreligger» og «et nettverk for rekruttering». Når intervjuer spør om de har innflytelse, svarer vedkommende: «Det er jeg litt usikker på, men vi kan spille inn ideer.»

Dette er en tilnærming som resonnerer godt med den de øvrige intervjuede medlemmene av gruppa har. Gruppa møtes for sjelden til at den har særlig innflytelse på hvordan kurset utvikles og gjennomføres, men de kan spille inn synspunkter. Når vi i intervjuet ber om synspunkter på og ideer for kursets framtid, handler dette dels om hvordan kurset kan utvikles på innholdssiden, noe vi allerede har vært inne på. I tillegg beskriver et medlem hvordan makt og maktforskjeller i større grad bør problematiseres i lederopplæringen, mens andre er opptatt av hvordan kunnskapen om religion er lav både blant journalister og politikere. Og hva kan man gjøre med det? Kanskje disse gruppene også trenger kursing?

I tillegg tar flere opp språkutfordringer på kurset. Én sier: «Språket er en utfordring som dette kurset må faktisk finne en vei ut av.» En annen er opptatt av hvordan lite utdanning hos enkelte religiøse ledere gjør det krevende for dem å lære seg norsk, og dermed også krevende å få med seg hva som skjer på kurset. Vedkommende har erfaringer med deltakere som har fått lite ut av det hele, og flere av dem «ramla av lasset» før tre kursmoduler var gjennomført:

Det ble på en måte for tydelig at norsknivået var for dårlig, så det meste gikk litt hus forbi, selv om de prøvde så godt de kunne.

En annen er opptatt av at deltakere som sliter med å forstå på grunn av svake norskforutsetninger, kanskje heller ikke sier fra om dette:

Det er jeg redd for. Man blir for preget av litt, generelt i Norge så er man litt mye mer på den positive siden. Og at man ikke våger snakke om det som ikke fungerer, eller det man sliter med. Og at man ikke forstår. For en voksen mann er det også vanskelig, for menn særlig vanskelig. For voksne menn er det enda verre. Og med autoritet blir terskelen enda høyere. [...] I Norge er du ingenting så lenge du ikke kan norsk.

Språkutfordringer beskrives altså som nærværende på en måte som gjør at i alle fall enkelte deltakere ikke får med seg så mye. Samtidig er dette ikke nødvendigvis noe som tas opp av deltakerne, fordi det «for en voksen mann» kan være vanskelig å innrømme at det er noe man ikke mestrer. Hvordan dette skal løses er det imidlertid ikke så mange forslag til, ut over at en mener det kanskje ikke *kan* løses. Man må bare godta at kurset rett og slett ikke er for alle. Kurset krever forkunnskaper, og det må kommuniseres tydelig, understrekes det.

3.6 Deltakere på kursene

Ifølge oversikter fra Det teologiske fakultet hadde det fram til og med kursrunde åtte (2021–2022) vært med 199 unike deltakere på kurset. Av disse var 145 menn og 54 kvinner, det vil si at mer enn 70 prosent av deltakerne var menn. Dersom den niende kursrunden, med oppstart høsten 2023, regnes med, har det vært med 221 unike deltakere, hvorav 157 menn og 64 kvinner. Det vil si en liten økning i andelen kvinner. Denne kursrunden ferdigstilles imidlertid først høsten 2024, med tredje modul.

Enkelte kursdeltakere er med på alle modulene i en kursrekke, andre kun på enkelte kurs. Noen vender også tilbake til kurset seinere for å fullføre kursmoduler de ikke tok første gang de deltok.

De ulike modulene har derfor, som også tidligere nevnt, hatt noe ulik oppslutning. Tall fra TF gir følgende bilde:

Modul 1 har hatt 194 unike deltakere

Modul 2 har hatt 123 unike deltakere

Modul 3 har hatt 166 unike deltakere

Slik dette beskrives av de kursansvarlige, er det vanskelig å forklare hvorfor modul 2 har så få deltakere sammenlignet med de andre. Men det anføres at kursinnholdet i modul 2 og 3 – sammenlignet med slik dette er i dag (se 3.1.) – underveis i kursets gang har byttet plass. Dessuten har innholdet i det som i dag er modul 3, nemlig moralsk og religiøs rådgivning, ikke vært det som har opptatt kursdeltakere mest. Dette kan ha sammenheng med hva slags ledere som fortsatt utgjør hovedtyngden på kurset, og at disse ikke nødvendigvis har ansvaret for slike typer omsorgsarbeid i sine trossamfunn.

TF melder i rapporteringene til departementet hvilke tros- og livssynssamfunn som har vært representert på kursene. I tillegg til ulike tros- og livssynssamfunn, er enkelte deltakere registrert som representanter fra Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn (STL).

En sammenstilling av disse tallene viser at det i perioden fra 2007 og fram til og med åttende kursrekke (2021–2022) har vært flest deltakere med ulike typer muslimsk bakgrunn. Dernest deltakere fra frikirkelige og ortodokse kristne miljøer. Til sammen utgjør gruppa muslimer og denne gruppa kristne over 60 prosent av kursets deltakere. Dette er grupper som har vært godt representert på samtlige kursrunder. Deltakere med muslimsk bakgrunn utgjør om lag 45 prosent, og de har i samtlige kursrunder vært den største gruppa.

Utover muslimer og frikirkelige/ortodokse er det katolikker og buddhister som er best representert, med om lag 10 prosent hver av deltakerne. Til sammenligning har Den norske kirke *ikke* hatt en regelmessig tilstedeværelse på kurset, de har kun vært til stede med 1–3 deltakere på fire kursrunder.

Samarbeidsrådet har vært til stede med 1–2 representanter på seks kursrunder. Deltakere fra ulike andre trossamfunn har vært til stede på sju av ni kursrunder. Eksempler på disse er hinduer, sikher og bahaier.

Human-Etisk Forbund har kun vært representert med én deltaker totalt, vedkommende deltar på kurset som går i dag (oppstart med modul 1 høsten 2023). I tillegg har det vært med humanetiske representanter fra STL. Det har også vært svært få deltakere med jødisk bakgrunn på kurset.

Sammensetningen av deltakere har likevel variert over tid. I de tre første kursrundene, med start høsten 2007, høsten 2009 og høsten 2011, ser vi en mer balansert sammensetning i religiøs bakgrunn. Deltakere fra ulike muslimske retninger har hele tiden vært flest, men disse tre gangene var de ikke like dominerende. Fra og med høsten 2013 øker andelen deltakere med muslimsk bakgrunn. I 2015 og 2017 utgjør deltakere som oppgir at de er muslimer rundt halvparten av kursets deltakere, før andelen har falt noe igjen de tre siste gangene kurset er arrangert.

I tillegg har altså, som tidligere nevnt, deltakerne i økende grad bakgrunn fra hele Norge, ikke kun fra Oslo og østlandsområdet.

3.7 Oppsummering

Det er gjennomført åtte kursrunder siden oppstarten med pilotkurset høsten 2007. Den niende er i gang. Det politiske utgangspunktet var integreringspolitikken og et ønske om å ansvarliggjøre, disiplinere – kanskje også kontrollere – religiøse ledere som selv ikke har vokst opp i Norge, men som kommer hit som voksne, ofte i egenskap av å være nettopp religiøs leder. De skulle bli kjent med det norske samfunnet og hvordan forholde seg til det. Det politiske flertallet ønsket et særlig tilpasset obligatorisk tilbud som et tillegg til samfunnskunnskapsundervisningen i introduksjonsprogrammet, obligatorisk og gjerne med eksamen. Ambisjonen om å lære religiøse ledere om lover, regler og diskusjoner som foregår i norsk kontekst, er beholdt. Tvang og disiplinering har ingen plass i det tilbudet som har blitt utviklet og som fortsatt gis, det er basert på frivillig deltakelse – om enn med innslag av kraftige oppfordringer om å delta.

Dialog er blitt den kanskje viktigste ambisjonen med kurset, som et premiss for og en vei til læring, men også som et mål i seg selv. Dette har feste i det et av medlemmene i referansegruppa beskriver som at lederne kjenner det norske samfunnet bedre enn de kjenner hverandre på tvers av tro og livssyn. Kurset blir en mulighet til å bli kjent menneskelig og faglig og til å se ting i en norsk kontekst, ikke bare fra eget ståsted, men også fra de andre deltakernes perspektiv.

Å være religiøs leder i det norske samfunnet har tatt veien fra integreringspolitikken til religionspolitikken, og har i dag en egen post på statsbudsjettet som del av en budsjettpost som skal bidra til å skape religiøs dialog – på interreligiøst grunnlag, som kursledergruppa ville sagt. Dialogfokuset har også påvirket hvem som anses som den primære målgruppa for kurset. Hva som regnes som religiøs leder, er søkt utvidet, og evalueringen i 2011 understreket betydningen av å rekruttere flere kvinner så vel som representanter for Den norske kirke. De trengs i dialogen. Samtidig synliggjør oversikten over de som har vært med siden 2007 at deltakere med bakgrunn fra Den norske kirke i liten grad har vært til stede. Det er for øvrig svært bred deltakelse fra ulike trosretninger, med en hovedvekt av deltakere med ulike typer muslimsk bakgrunn. Humanetikere er i liten grad til stede, selv om noen har vært med gjennom STL.

Det synliggjøres utfordringer kanskje særlig knyttet til språk og utbytte for deltakere med lite utdanning og lave norskkunnskaper. Dette er utfordringer som også ble adressert i evalueringen i 2011, men som da ikke ble karakterisert som alvorlige nok til at de krevde tiltak og endringer.

4 Deltakererfaringer

I dette kapitlet tar vi for oss deltakererfaringer fra kurs for religiøse ledere. Det empiriske materialet vi baserer oss på, kommer fra spørreundersøkelsen og intervjuene med tidligere studenter. Erfaringene presenteres basert på at det var enkelte tema som gikk igjen enten vi spurte om motivasjoner for å delta på kurset eller hva slags erfaringer de tok med seg fra kurset. I dette kapitlet presenterer vi dermed resultater og refleksjoner knyttet til fire overordnede tema som gikk igjen i intervjumaterialet: Dialog og nettverksbygging (4.1), Kunnskap om religionsledelse i det norske samfunnet (4.2), Profesjonell utvikling og kompetanseheving (4.3) og Et kurs for «utlendinger» og «ledere» (4.4).

4.1 Dialog og nettverksbygging

Dialog og nettverksbygging har i alt datamateriale for denne evalueringsrapporten stått fram som det helt sentrale ved kurset *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*. Det ble også hyppig tatt opp i intervjusamtaler med deltakerne. I tillegg var dialog noe de fleste spørreskjemarespondentene trakk fram som et positivt aspekt ved kurset når de ble bedt om å formulere dette med egne ord. Basert på datamaterialet har vi organisert resultatene knyttet til temaet dialog og nettverksbygging i tre deltema: 1) Religionsdialog som motivasjon, 2) Opplevelser av dialog på kurset, 3) Nettverk og dialog utenfor kurset.

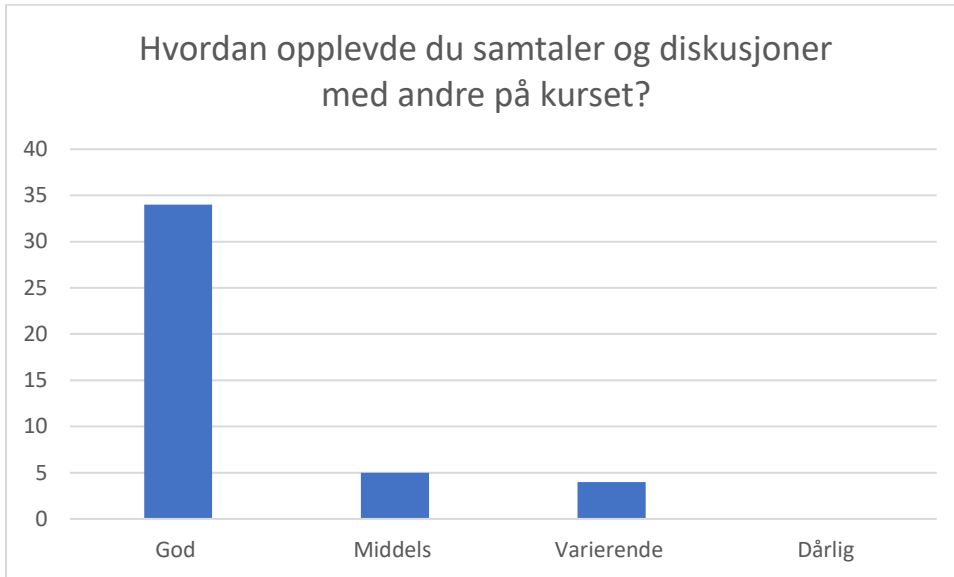
1. Religionsdialog som motivasjon

Religionsdialog med ledere fra andre trossamfunn og nettverksbygging oppgis av tidligere deltakere som en viktig motivasjon for å melde seg på kurset. Respondenter beskriver for eksempel i sine spørreskjemasvar motivasjoner som «å forstå hverandre bedre» og «å komme nærmere hverandre». Videre skriver en at hen ble motivert av «det å kunne lage en bru til andre religiøse ledere på en konstruktiv måte». Muligheten til å møte andre religiøse ledere for å utveksle erfaringer og synspunkter er altså et trekkplaster for kursdeltakelse.

2. Opplevelser av dialog på kurset

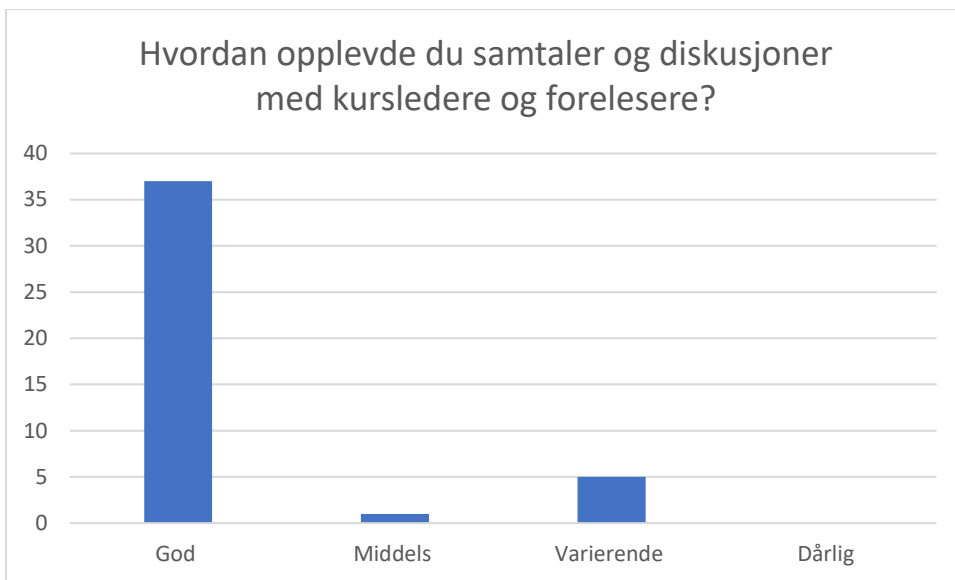
Når vi spurte deltakerne mer konkret om «hva de tok med seg fra kurset» i intervjuene, og hva som var deres «beste minne fra kurset» i spørreundersøkelsene, var det dialog og nettverksbygging som hyppigst ble trukket fram.

Det var to spørsmål i surveyen som direkte omhandlet deltakernes opplevelser av dialog på kurset. Respondentene ble spurt: «Hvordan opplevde du samtaler og diskusjoner med andre på kurset?» Figur 4.1 viser hvordan respondentene i spørreundersøkelsen vurderte opplevelsene av dialog ut fra svarkategoriene «god», «middels», «varierende» og «dårlig».

Figur 4.1 Diagram som viser deltakernes svar på spørsmålet: «Hvordan opplevde du samtaler og diskusjoner med andre på kurset?»

Det er en svært tydelig tendens blant de 43 tidligere deltakerne som svarte på spørreskjemaet at samtaler og diskusjoner med andre deltakere på kurset ble opplevd som god. Ingen har valgt svaralternativet «dårlig». Deltakerne ble også spurt hvordan de opplevde samtaler og diskusjoner med kursledere og forelesere. Figur 4.2 viser samme tydelige tendens som når dialog med andre kursdeltakere var spørsmålet. Dialogen ble opplevd som god.

Figur 4.2 Diagram som viser deltakernes svar på spørsmålet: «Hvordan opplevde du samtaler og diskusjoner med kursledere og forelesere?»

Svarene på disse spørsmålene i spørreundersøkelsen var så samstemte og tydelige at vi har valgt å gjengi dem som uttrykk for en tydelig tendens: Dialogen med kursledere, forelesere og meddeltakere var god.

Dette bildet ble langt på vei bekreftet i intervjuene og i spørreundersøkelsens kortsvarbokser. En respondent svarer for eksempel på spørsmål om sitt beste minne fra kurset: «Det er flere gode minner. Besøk hos Ortodoks kirke, og hos Moské og felles middag med god prat rundt bordet var kjempefint.» Videre var «gode samtaler», «nettverk» og «fellesskap» tilbakemeldinger som ofte gikk igjen i kortsvarboksen om beste minne fra kurset.

Inntrykket av at kurs for religiøse ledere inviterte til gode samtaler og fellesskap, ble forsterket og utdypet i intervjuene. Imamen «Ahmed» fortalte hvordan deltakerne «lærte hverandre å kjenne, ikke bare på selve kurset, men også i lunsjpausen». «Ahmed» skilte altså mellom det som foregikk «på selve kurset» – den formelle delen av kurset, og det som foregikk «i lunsjpausen» – den uformelle delen av kurset. Dette skillet mellom samtaler i undervisningssettingen og samtaler i pausen eller ved måltider eller i forbindelse med ekskursjon til ulike trossamfunn, var tydelig i flere deltakers beskrivelse av dialog og fellesskap på kurset. Aller tydeligst var dette i «Saras» beskrivelser av erfaringer; hun var

leder av en kvinnegruppe i sitt trossamfunn og sa følgende om betydningen av det vi kaller pauseprat:

Det skjedde jo i pausene. Veldig mye ... I diskusjonene våre og i forelesning også, men like mye, eller kanskje enda mer i pausene. For da kunne man spørre direkte: «Hva mente du egentlig med det?» Eller: «Jeg lurte på det du sa om.» Som kanskje ikke alltid er like lett å ta i et klasserom.

Som «Sara» legger presten «Peter» vekt på betydningen av de uformelle aspektene ved kurs for religiøse ledere:

Når vi er sammen såpass intenst da, på noen samlinger og overnattet sammen, så blir det jo til at man blir kjent på et litt annet nivå. Så det synes jeg var viktig og bra for min del, liksom, å få bli bedre kjent med folk – på et mer sånn personlig plan.

På lignende vis forteller «Kari» – som var medlem av et mindre trossamfunn – om hvordan kurssamlingene ga deltakerne mulighet til å bli bedre kjent:

Så spiste vi om kvelden, og det var jo ikke noe ellevill festing – de fleste var vel i seng til klokka ti, men vi ble sittende litt rundt bordet og snakke sammen [...] Også var det frokost sammen og det var hyggelig.

Mens «Tora» beskriver det slik:

Det er så fascinerende å møte alle de folka. Den teoretiske undervisningen er nyttig, å lære om lover og sånt, men så er det programmet som er lagt opp med samtalegrupper på tvers av tro og livssyn, ekskursjoner og vi spiser middag sammen. Jeg vet ikke hva som har gjort mest inntrykk, men det gjør meg så glad! For jeg tenker at vi må kunne respektere hverandre uavhengig av hva vi tror på og kunne leve og fungere ved siden av hverandre i arbeidslivet, på fritida og ute i samfunnet generelt. Og så ser vi det hver eneste dag i nyhetsbildet, både fra Norge og resten av verden hvor vanskelig det er. Og så er det så utrolig fint å inviteres inn i et fellesskap som er satt sammen av så forskjellige folk, med så ulik praksis. Og så er det så hyggelige folk, sjøl om vi av og til opplevde at vi ikke var enige.

Oppsummert peker disse sitatene på at deltakerne satte særlig pris på de uformelle samtalene og fellesskapet kurset la til rette for. Ja, de kan – som «Tora» er inne på – være uenige, men samtidig er erfaringen at folk likevel kan være bra folk, på det personlige plan. De tidligere deltakerne opplever dette som fint, det gjør «Tora» glad! Felles måltider, turer og pausepratene gjør at de har lært hverandre litt å kjenne, ikke bare som aktører med ulik tro eller ulikt livssyn, men som mennesker.

Flere vektla, som «Tora», muligheten til å snakke sammen på tvers av religiøs tilhørighet. Og i forlengelsen av dette muligheten til å ha samtaler som det ellers ikke var rom for. I spørreskjemaet – der vi spurte om «beste minne fra kurset» – var det flere som rapporterte om slik kontakt på tvers. Én oppga eksempelvis at det beste minnet var «samtalene mellom meg som prest og imamene». Og én rapporterte om «gode samtaler med forstander fra det jødiske trossamfunn som ikke var mulig ellers». Tilbakemeldingene viser erfaringer med at kurset skapte et rom der religiøse ledere kunne møtes på måter de ellers ikke gjorde og som det kunne være politiske og/eller høye sosiale terskler for å få til. En refleksjon om møtepunkter på tvers av tro framføres også av imamen «Ayoub»:

Vi er mennesker. Du har din gud, jeg har min gud. Hvorfor skal vi ikke hilse på hverandre, drikke kaffe sammen? Hva er årsaken til det?

Også «Ayoub» framhevet muligheten til å snakkes over en kopp kaffe eller et felles måltid. Presten «Peter» beskrev opplegg og rammer for kurset – blant annet med felles måltider – som muliggjørende for dialog om utfordrende tema:

Det var fint å liksom kunne, at det ble skapt et miljø og en atmosfære hvor det gikk an å snakke med innestemme om ganske krevende saker i samfunnsdebatten. Det synes jeg var fint.

Oppsummert tegner materialet et bilde av at deltakerne opplevde kurset som et trygt rom der utfordrende tema kunne behandles.

Likevel synligjøres også tendenser til spenninger mellom majoritet og minoritet på kurset. Særlig når det gjelder forhold *innad* i religionene. En av deltakerne ga for eksempel uttrykk for spenning knyttet til hvordan vedkommende, som representant for en muslimsk minoritet, ville bli tatt imot av representanter fra den muslimske majoriteten. Vi tolket informanten slik at det ikke var negative erfaringer knyttet til dette spenningsforholdet på selve kurset – dette var noe vedkommende hadde balet med i forkant og vært litt usikker på. Videre fortalte en kvinnelig deltaker fra et mindre trossamfunn, «Khin», om sin opplevelse av at kurset i stor grad var utformet med møtet mellom kristne og muslimer i bakhodet. Som eksempel trekker «Khin» fram at problematisering av «makt og tvang» og «drøfting av giftesituasjoner»

opplevdes som lite relevant sett fra hennes tro og praksiser i eget trossamfunn. Komplexiteten og eventuell utbredelse av slike spenninger og maktkonstellasjoner mellom majoritet og minoritet er noe som med fordel kan utforskes nærmere – for eksempel i kursevalueringer etter hver modul. Og knyttet til hvilke problemstillinger som løftes på kurset.

3. Nettverk og dialog utenfor kurset

Deltakere opplevde også kurset som en forlengelse av allerede eksisterende dialoginitiativer, og som starten på aktiv deltakelse i religionsdialog og nettverksbygging. Merk at det ikke er et vanntett skott mellom disse to kategoriseringene, de er ment for å illustrere de ulike utgangspunktene deltakerne har med seg inn i kurs for religiøse ledere.

Presten «Peter» var en av flere intervjupersoner som satte kurs for religiøse ledere inn i en større kontekst av dialog og samarbeid i norsk sammenheng.

Det er jo klart, at noen av oss som har jobbet litt som ledere i ulike religiøse sammenhenger, vi har jo møttes i andre sammenhenger. Men da er det jo fint å kunne ha en sånn type felles erfaring og at vi kjenner hverandre litt. Jeg tror definitivt at disse kursene har vært bra for den gode tros- og livssynsdialogen som finnes i Norge. Og ikke minst for oppbyggingen av STL har dette kurset vært kjempeviktig.

«Peter» vektlegger at delte erfaringer – for eksempel deltakelse på et felles kurs, slik som kurs for religiøse ledere – kan være et viktig ledd i å fostre god dialog og samarbeid på tvers av tro også utenfor kurset, for «den gode tros- og livssynsdialogen i Norge». For «Peter» var kurset dermed en forlengelse av et større nettverk av aktører på religionsfeltet som han allerede følte seg som en del av, og som ble styrket i og med kursdeltakelse.

Opplevelsen av kurset som en fordypning og/eller et supplement til allerede eksisterende dialogarbeid, var nærværende hos flere deltakere. Imamen «Omar» forteller for eksempel om lokale kontaktinitiativ mellom moské og kirke:

...the responsibility of the imam is also that you gather the community. It does not mean that if I am a Muslim, I have no concern with the other person. No, not at all. We have good neighbors over here, and there is a church very much nearer us and we have good relationship with them. On their occasions we go to them, and we have celebrations with them, and on our occasions, they come over here. And we have also made a special [local dialog initiative] that is called...

På lignende vis snakket også presten «Arne» om lokale dialog- og samarbeidsinitiativer mellom kirke og moské. Spesifikt snakket han om lokale initiativer etter det islamofobiske terrorangrepet på New Zealand i 2019:

Så det samme nå med skytinga på New Zealand, så så vi bilder av han karen fra Manchester som sto utenfor moskeen med en sånn håndskrevet plakate: «Jeg skal passe på dere mens dere ber». Og det slo jo ned i oss her. Så vi lagde sånne plakater, så sto vi rundt [den lokale moskeen her] ved fredagsbønn. Grupperte oss. Vi var sju steder og sto med denne plakaten. Og det førte jo igjen til at de som så oss, oppfattet at vi hadde tenkt på dem.

Eksemplene «Omar» og «Arne» forteller om, illustrerer dialoginitiativ knyttet til utfordrende eller vanskelige tema med religion som fellesnevner. I datamaterialet har det ikke vært lett å skille mellom hva som kom først av kursdeltakelse eller dialoginitiativ. Basert på datamaterialet sett under ett – inkludert leder- og referansegruppeintervjuene – er vårt inntrykk at kurset *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* kan forstås som ett av flere sentrale dialogfora med kontakt og forståelse på tvers av trossamfunn som målsetning.

Men for enkelte var kurs for religiøse ledere starten på mer aktiv deltakelse i religionsdialog. I spørreundersøkelsens kortsvarbokser – både der vi spurte om kursets «relevans» og om «beste minne» – oppga mange deltakere at de opplevde erfaring med «dialogmetoder» som positivt, eller at de fikk et «mye større nettverk». Disse tilbakemeldingene vitner om at kurset erfares som en katalysator for samtaler og samarbeid også etter at kurset formelt var avsluttet. Den religiøse lederen «Noam» reflekterte nettopp rundt hvordan kurset:

... var et veldig godt grunnlag for å ta del i dialogarbeidet i Norge. Fordi jeg var medstudent med folk fra mange ulike trossamfunn og vi lærte ting sammen. Så for meg var dette en veldig god start for videre dialog.

Særlig er det kontakt med folk fra andre trossamfunn «Noam» og andre trekker fram som positivt. I datamaterialet er det også eksempler på at deltakerne opprettholdt kontakt etter kurset. Én skriver i kortsvarboksen om kursets relevans at hen fikk «gode kontakter med andre» og at de «fortsatt har kontakt». Et konkret eksempel på kurset som en katalysator for mer aktiv religionsdialog finnes i intervjuet med «Khin». Hun er administrativ leder i et mindre trossamfunn og fortalte om hvordan kurset bidro til at hun «lærte nye måter å tenke på», som hun beskrev det:

Jeg hadde ikke tenkt på dialog før, ikke sant. Så vi holdt oss veldig mye for oss selv, vi i trossamfunnet da. [...] Det er veldig fint at etter at jeg har vært på kurs tenker jeg på andre ting da. Tenker at 'okey' vi må ha en dialog for at de andre skal forstå oss da, ikke sant.

Eksemplet til «Khin» illustrerer hvordan kurset kan ha ringvirkninger utover selve kursdeltakelsen. I dette tilfellet bidro kurset til at «Khin» tok med seg ny kunnskap og nye impulser tilbake til sitt trossamfunn. Når vi spør om eksempler på initiativer etter kurset, forteller «Khin» at de har åpnet for besøk fra skoleklasser, invitert lokalavis og ordfører og har åpne arrangementer for lokalsamfunnet med matservering og kulturutveksling. De har, kort sagt, begynt å se seg selv som en del av en større sosial sammenheng.

4.2 Kunnskap og kompetansebygging

Deltakere fortalte at de var blitt motivert til å søke ut fra forventninger om å bygge verdifull kunnskap og erfaringer. De opplevde dessuten det de lærte på kurset som relevant for egen praksis som religiøse ledere. I det følgende konsentrerer vi oss om temaene: 1) Motivert av kunnskap og kompetansebygging, 2) Bedre kjennskap til lover og regler, 3) Tryggere innenfor sjelesorg og moralsk veiledning.

1. Motivert av kunnskap og kompetansebygging

Det å utvikle seg som leder – altså profesjonell utvikling – var en viktig motivasjonsfaktor flere deltakere oppga for å ha meldt seg på kurset. Dette var knyttet til ønsket om uformell kompetansebygging gjennom en generell utvikling av eget lederskap, men også til formell kompetansebygging – spesifikt ved å ta kurset for studiepoeng eller få kursbeviset.

Det er særlig ønsket om å utvikle seg som leder som går igjen i deltakernes svar på hva som motiverte dem til å delta på kurs for religiøse ledere. I et av kortsvarene i spørreundersøkelsen sto det for eksempel at personen ønsket å «lære mer om å være religiøs leder». En annen oppga at hen «ønsket å forstå min rolle bedre». Ønsket om lederutvikling må ses i sammenheng med ønsket om å få mer kunnskap om religionsutøvelse i norsk sammenheng. Vi har likevel valgt å skille disse to motivasjonsfaktorene fra hverandre, fordi vi tolker respondentenes ønske om lederutvikling mer i retning av uformell

kompetanseheving. Mens økt kunnskap om religionsledelse i det norske samfunnet mer handler om behov for formell kompetanse, slik som kjennskap til aktuelle lover og regler, noe mange nevnte.

Vår fortolkning av ønsket om uformell kompetanse knyttet til egen ledelse, understøttes av måten flere la vekt på kursdeltakelsen som en form for lystbasert læring; «lyst til å lære mer» og «lyst til å lære noe nytt». En respondent la vekt på at hen ble motivert av muligheten for «faglig og personlig vekst». Dette tolker vi som at mange deltakere ser på kurs for religiøse ledere som en mulighet for uformell kompetanseheving der faglig og personlig «påfyll» knyttet til rollen som religiøs leder står i sentrum.

Flere beskrev også formell kompetansebygging, det vil si hvordan de hadde formalisert kursdeltakelsen ved å ta hele eller deler av kurset for å oppnå studiepoeng. Som nevnt i innledningen, kan hver modul tas som et universitetsemne med 10 studiepoeng. Tabell 2.1 i metodekapitlet (kapittel 2) viser at 14 av de 43 spørreskjemarespondentene oppga at de tok kurset for studiepoeng.¹⁴ Det vil si at en tredjedel av de som svarte på undersøkelsen oppga at de avla eksamen og fikk studiepoeng for sin deltakelse på kurset.¹⁵ En respondent skrev for eksempel at hen ønsket å ta kurset med studiepoeng for å «avslutte sin religiøse utdanning ved et annet utdanningssted». En annen skrev: «Jeg trengte noen studiepoeng for å avslutte min religiøse utdanning i utlandet. Tok resten av kurset uten studiepoeng.» Dette tyder på at flere så på kurs for religiøse ledere som en del av en akademisk spesialisering på religionsfeltet.

Muligheten til en mer akademisk tilnærming var også noe som motiverte deltakere til å ta eksamen og avlegge studiepoeng. Én oppgir for eksempel at det å ta kurset med studiepoeng ga «motivasjon til å lese pensum og økt grad av refleksjon». Mens en annen respondent

¹⁴ Merk at vi ikke har data som kan si noe om hvorvidt respondentene tok én eller flere moduler for studiepoeng. Se innledningen i kapittel 1 for mer informasjon om ordningen med at deltakerne kan ta de ulike modulene med eller uten studiepoeng.

¹⁵ Ettersom vi ikke har hatt tilgang til en oversikt som viser hvor mange av studentene som har avlagt studiepoeng, kan vi ikke si noe om hvorvidt spørreskjemadata er representative eller ikke på dette punktet. Samtidig bekrefter intervju samtalen med ledergruppa bildet som tegner seg her – at de fleste deltakerne tar kurset *uten* å avlegge studiepoeng.

sammenlignet opplevelsen av å ta kurs for religiøse ledere *med* og *uten* studiepoeng: «Jeg gjorde begge deler. Det var en ekstra motivasjon til å lese når jeg tok studiepoeng.» Disse svarene kan tolkes i retning av at deltakere inntok en mer aktiv studentrolle når de tok kurset med studiepoeng. Én legger for eksempel vekt på ønsket om «å skrive oppgaver».

Tross at det er et mindretall av kursdeltakere som avlegger studiepoeng, er det tydelig at kursets akademiske status – i form av forankringen ved TF og muligheten til å ta studiepoeng – har fungert som viktig motivasjonsfaktor for en del. Særlig gjelder dette for deltakere som ønsker formell kompetansebygging og ser på kurset som ett ledd i et studieløp eller som styrkende for sin karriere som religiøse ledere.

2. Bedre kjennskap til lover og regler

Kunnskap om lover og regler som er relevante for drift av trossamfunn, var noe mange deltakere betonte som en spesielt nyttig del av kurset. Mange nevnte dette da vi ba spørreskjemarespondenter skrive i fritekst om hva som var relevant med kurset for religiøse ledere. Utsagn som «lese og forstå lover og regler», «lære om viktig lovverk» eller «forståelse av lover i Norge rundt religion og samfunn» gikk igjen. Denne typen mer håndfast og praktisk kunnskap ble i mindre grad betonet i intervjuene, men var likevel ikke fraværende. I intervjuet med «Khin» var kjennskap til religionslovgivningen et framtrædende tema. Når vi spurte henne hva hun tok med seg fra kurset, fortalte hun:

At lover og regler betyr hva vi kan gjøre i Norge og hva vi ikke kan gjøre i Norge, i forhold til vår kultur. [...] Også fikk jeg vite mer om hvordan jeg skulle forholde meg i ulike situasjoner. Her i Norge da, så er det veldig mange regler som sier at jeg «kan gjøre det, men ikke det». Så nå skjønner jeg. Nå er jeg trygg til å gjøre jobben min.

Sitatet illustrerer hvordan bedre kjennskap til lover og regler fungerer som et praktisk arbeidsverktøy for religiøse ledere og noe som kan bidra til større trygghet i jobben.

3. Tryggere innenfor sjelesorg og moralsk veiledning

Kompetansebygging innenfor sjelesorg ble også trukket fram som positivt av flere deltakere. «Kari», som representerte et mindre trossamfunn, fortalte at det var særlig religiøst «omsorgsarbeid» som trakk henne til kurs for religiøse ledere. I intervjuet reflekterte hun rundt behovet for mer kunnskap om rådgivning, veiledning og omsorg:

De som er fra [...] alle de små trossamfunnene – de har jo ikke fått den utdannelsen som prester får i omsorgsarbeid. Og da kan man jo faktisk gjøre vondt verre, hvis man ikke gjør ting på riktig måte.

Slik «Kari» så det, er opplæring i religiøst omsorgsarbeid særlig viktig for folk fra mindre trossamfunn der tema som sjelesorg ikke nødvendigvis er innlemmet i utdanningen. Også «Sara» så kurset som en måte til å lære mer om sjelesorgarbeid – og da særlig innenfor islam. Hun var ikke selv muslim, men møtte muslimske ungdommer i sitt arbeid og fortalte hvordan modulen om sjelesorg ble med henne videre etter kurset:

Også var det enkelte forelesninger som ga veldig ... Vi hadde to forelesere: En imam fra et sykehus i København og så en kvinnelig fra et jødisk samfunn. Begge snakket om sjelesorg i livets siste fase. [...] Vi hadde jo en hel modul om sjelesorg. Og de to foreleserne snakket om hvordan vi kan forstå rent teologisk hva folk tror på. Det tenker jeg at jeg kan ta med inn i jobben min. For vi har ungdommer som har mistet veldig mange av sine familiemedlemmer og slektninger. I forhold til de som er troende har jeg i alle fall fått en større trygghet i hvordan jeg kan forholde meg til deres sorg.

Her vektlegger «Sara» hvordan kurs for religiøse ledere – og spesifikt modulen om sjelesorg – har gitt henne større trygghet i hvordan hun kan forholde seg til andres sorg. På lignende vis var det flere som i spørreskjemaet rapporterte om positive erfaringer når vi ba respondentene skrive hva som var relevant med modulen om sjelesorg. Én svarte eksempelvis at hen «ble faglig tryggere til å veilede de som ber om hjelp». En annen vektlegger at modulen ga større innsikt i hvordan religiøst omsorgsarbeid er organisert i norsk sammenheng.

4.3 Praktiske rammer for kurset

Vi har sett at både kursledergruppa, medlemmer av referansegruppa og deltakerne vektlegger gruppearbeider, måltider, hotellopphold og ekskursjoner som viktige rammer for dialog og læring. Men hva sier deltakerne når de blir spurt om sin vurdering av de praktiske rammene for kurset generelt? Dette spørsmålet danner utgangspunkt for resultatene som presenteres i det følgende som tre tema: 1) Språklige utfordringer, 2) Praktisk organisering, 3) Betydningen av økonomisk støtte.

1. Språklige utfordringer

Norsk er, som tidligere redegjort for, undervisningsspråket på kurs for religiøse ledere. Samtidig er målgruppa ledere med «utenlandsk bakgrunn». Altså er det nødvendigvis en god del deltakere som ikke har norsk som morsmål og/eller som har begrensede norskkunnskaper. Er språk noe deltakerne opplevde som et problem?

Det var to spørsmål i spørreskjemaet som omhandlet språk. Det første var: «I hvilken grad opplevde du språklige utfordringer på kurset?» De aller fleste av de som svarte valgte alternativet «i liten grad». Språk er heller ikke et problem mange er opptatt av i intervjuene, men ett av intervjuene ble gjennomført på engelsk fordi deltakeren foretrakk dette framfor norsk. Det finnes også respondenter som i spørreskjemaet rapporterte at de «i noen grad» opplevde utfordringer med å følge undervisningen på norsk. De som svarte at dette i noen grad var en utfordring, fikk oppfølgingsspørsmål om problemets art. Det flest da oppgir – både i spørreundersøkelsen og i intervjuene – er at det var andre deltakere enn dem selv som hadde utfordringer med språk. Men det var også enkelte som meldte om egne utfordringer. Hvordan arter dette seg, og hvilke strategier benytter de for å håndtere utfordringer?

Det var altså flere deltakere – både i spørreundersøkelsen og i intervjuene – som rapporterte om det de tolket som andres utfordringer med å forstå og bli forstått på kurs for religiøse ledere. En deltaker skrev for eksempel i spørreundersøkelsen at «en del deltakere hadde dårlig språk, noe som gjorde det vanskelig å forstå hverandre». Litt mer utdypende skriver en annen: «Noen deltakere hadde mindre grad av kunnskap av norsk. Usikker på om hva og hvor mye de fikk med seg. Usikker på om de var klar over nivået på kursene i forkant? Vet

om minst en annen fra mitt eget trossamfunn som begynte på utdanningen etter svært kort tid i Norge.»

«Kari» – som selv hadde majoritetsnorsk bakgrunn – forteller i intervju om hvordan hun oppfattet andre deltakeres språklige utfordringer:

Men summa summarum var at jeg syntes at en del av deltakerne, jeg opplevde det som om det ble for vanskelig for dem. Og en del av dem var der av god vilje, kjempesøte og snille, og de hadde fått høre at dette var kjempelurt. Men at de ikke var gode nok i norsk til å mestre nivået på en del av det som ble undervist i, tror jeg også.

De som eventuelt har språkutfordringer, har antakelig neppe deltatt verken i spørreundersøkelse eller i intervjuer. Det er derfor vanskelig å si noe om hvorvidt personene det refereres til, selv opplevde språklige utfordringer. Vi erfarte også, som nevnt i metodekapitlet, at da vi ringte tidligere deltakere for å få inn flere svar på spørreundersøkelsen, var det flere som strevde litt med å forstå spørsmålene. Dette er også en indikasjon på at de som har strevd med språket rett og slett ikke inngår i vårt datamateriale. Men det er verdt å merke seg at flere av de som behersker norsk godt, rapporterte om opplevelser av språklige «brudd på linja» i dialogen med andre deltakere på kurs for religiøse ledere.

Noen få tidligere deltakere rapporterte at de selv hadde utfordringer med å følge opplegget på norsk. Denne problemstillingen ble i liten grad tematisert i intervjuene. Med unntak av én tidligere deltaker som altså foretrakk å snakke med oss på engelsk. Vi har kalt ham «Omar», og han fortalte følgende om sine opplevelser med å ta kurs for religiøse ledere med minimale norskkunnskaper:

Yes, the language barrier is there because how much I can speak the Norwegian. But I can understand more than my speaking. So, when I have to communicate myself, I tried myself to communicate in Norwegian language. But with the help of English, I can communicate. I could communicate everything. But for in so far as the listening is concerned that is not the issue. So, when you can listen you can understand and then you can raise the question. Then I think you can understand everything. And what the fruit of that particular lecture is you can get. [...]. Definitely, I don't have the capability [for Norwegian] so much. But that capability is not so lower level that I could not understand even a single thing. So, it's not like that...

Her beskriver «Omar» hvordan han kan forstå mer norsk enn han kan snakke. Og at han dermed følte at han fikk med seg hovedpoengene fra undervisningen. Likevel viser han til at han benyttet engelsk for å kommunisere på kurset. Betydningen av engelsk som hjelpespråk ble også løftet fram av en annen deltaker i spørreundersøkelsen. Hen ga tilbakemelding på at norsk «ble litt vanskelig noen ganger», men at «med engelsk var det ok». Vanskeligheter med å forstå dialekter ble også løftet fram som en problemstilling av en.

Tross språklige utfordringer synliggjøres det også at deltakerne fant strategier for å overkomme problemer med å forstå og bli forstått. Som nevnt er engelsk som hjelpespråk en av disse strategiene. Tolking og forklaring ved hjelp av andre språk ble også nevnt som en strategi. Kursledelsen fortalte om en deltaker som hadde med seg sin egen tolk på kurset. «Omar» fortalte om en praksis som syntes mer utbredt, at andre deltakere som delte hans morsmål – men som hadde gode norskkunnskaper – fungerte som uformell tolk i pauser og gruppearbeider. En tredje mulighet er rett og slett større egeninnsats:

Man må lese to–tre ganger for å forstå. Jeg er opptatt av å tolke riktig. Jeg er ikke helt norsk og da må jeg spørre for å skjønne hva som menes. Det er lov til å spørre lærere, det er fint.

Her legges det vekt på egne anstrengelser – med å lese pensum nøye – samt muligheten for å stille spørsmål til forelesere og kursholdere. Selv om de fleste deltakerne rapporterer om liten grad av språklige utfordringer, og de som oppgir å ha utfordringer knyttet til språk forteller om strategier for å overkomme disse, etterlates det spørsmål om hvor utbredte de språklige utfordringene er. Dette er spørsmål skapt av at vi gjennom datainnsamlingen neppe har klart å nå de som har språklige utfordringer, siden vi både i spørreundersøkelsen og da vi inviterte til intervju kun benyttet norsk.

2. Praktisk tilrettelegging

I spørreskjemaet fantes muligheter til å skrive i fritekst hva deltakere «syntes var spesielt bra» og hva de «syntes var spesielt dårlig» med den praktiske tilretteleggingen av kurset. Overordnet er de aller fleste som melder tilbake, både i spørreundersøkelse og i intervjuer,

svært fornøyd med opplegget. I spørreskjema var svar som «alt var bra» og at det «ikke var noe spesielt» negativt å melde om, mest utbredt. En tidligere deltaker skriver for eksempel:

Veldig bra med reisestøtte og overnatting som ble ordnet av universitetet. Alt det praktiske gikk smurt (pensum, servering etc.). Flott med sosial middag på kvelden og besøk til et trossamfunn. Det blir jo «usynlig» når alt er godt ordnet.

Denne deltakerens poeng om at «det blir ‘usynlig’ når alt er godt ordnet» henviser til en godt kjent innsikt om at når alt er gjennomtenkt og tatt hånd om, merker man ikke organiseringen. Intervjuene med kursledergruppa (kapittel 3.5) synliggjør vektleggingen av hyggelige rammer, og flere deltakere er – som vi har sett – inne på betydningen av dette når de snakker om dialog. «Sara» fortalte:

Vi ble kjempehyggelig tatt imot av skolen. Det var veldig hyggelig. Og det føltes på mange måter ganske uformelt i rammene. Selve undervisningen var jo det jeg kjenner igjen fra høyskole og universitet. Men det med hvordan de tok vare på oss på en måte, at vi fikk lunsj og at vi skulle sitte sammen. Det gjorde jo veldig mye med hvordan vi ble kjent med hverandre. Så det likte jeg veldig godt. Det hadde jo vært noe helt annet om vi hadde dratt dit og hatt en egen forelesning og så gått ut for å måtte ordne med egen lunsj. Det hadde ikke gitt den samme ... som jeg snakka om tidligere. Det med å få en større forståelse av andres lederforståelser. Og strukturer og hvordan de andre ser på seg selv i forhold til storsamfunnet og sitt eget samfunn.

«Sara» beskriver hvordan hun har kjent seg ivaretatt, både gjennom hvordan hun er blitt møtt og ønsket velkommen inn, og hvordan gode samtaler ble muliggjort av den samlingsbaserte kursmodellen TF legger opp til. Det var, som vi har sett, mange deltakere som beskrev hvordan de så sammenhengen mellom fellesmåltider, ekskursjoner, overnatting og opplevelsen av inkludering og fellesskap.

Spesifikt var det flere positive tilbakemeldinger angående måltider. Én påpekte eksempelvis at «maten var bra» og en annen at det «var koselige restauranter». Det ble også trukket fram at det var fint med mat «som var halal».

Kommunikasjon og informasjon, både i forkant og underveis, er et viktig ledd i organiseringen av kurs for religiøse ledere. Overordnet rapporterte de tidligere deltakerne – spesielt der vi i spørreskjemaet spør om gode og dårlige sider ved organiseringen – om god

kommunikasjon og effektiv informasjonsutveksling med TF. Én skrev for eksempel at «det var god kommunikasjon og tilrettelegging før og under kursene», mens en annen rapporterte om «ryddig og god informasjon». Det påpekes også at det var en «god presentasjon av pensum på nettsidene».

3. Betydningen av økonomisk støtte for deltakelse

Det skal være gratis å delta på kurs for religiøse ledere. Dette er en ramme lagt av ansvarlig departement. I tillegg til gratis oppmelding til de ulike modulene – eller emnene, som det vanligvis kalles på Universitetet i Oslo – får deltakerne også gratis pensumlitteratur, mat, et opphold på et overnattingssted for alle, og de som kommer utenbys fra får dekket reise til og opphold i Oslo under kursets samlinger. For å undersøke om gratis deltakelse var en viktig faktor for å delta ble det inkludert et spørsmål om dette i spørreundersøkelsen: «I hvilken grad var økonomisk støtte til reise og overnatting viktig for din deltakelse?»

Om lag halvparten rapporterte at økonomisk støtte var viktig «i stor grad» eller «i noen grad», mens den andre halvparten rapporterte at slik støtte «i liten grad» var viktig. Det er utfordrende å tolke denne svarfordelingen. Dette fordi den faktiske kostnaden til reise og opphold varierer blant deltakerne – det er en forskjell på å dra fra Hammerfest og å dra fra Oslo. Derfor vil dekkede reise- og oppholdsutgifter være viktigere for enkelte enn det er for andre. Det burde ha vært med et innledende spørsmål om hvor store utgifter den enkelte ville hatt til reise og opphold.

En bedre indikasjon på betydningen av støtte til reise og opphold er den gjennomgående verdsettingen av dette kursets samlingsbaserte modell, til forskjell fra et «vanlig» universitetskurs. På et vanlig kurs vil deltakerne være til stede på seminar og forelesning på dagtid, de ordner med sin egen mat, kjøper pensumlitteratur, ordner egen overnatting – eller de har mulighet til å delta nettbasert. Deltakelse på *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* krever fysisk tilstedeværelse, og det vektlegges felles måltider, ekskursjoner og ordnes med overnatting og reise for de som trenger dette gjennom hele kursrekka, samt at en samling er lagt utenfor TF på et overnattingssted. Det er gjennomgående at dette settes stor

pris på av deltakerne, både når det gjelder å bli kjent, muliggjøre dialog og skape gode minner.

4.4 Et kurs for «utlendinger» og «ledere»

Kurset profileres gjennom TFs nettsider og en brosjyre. Her beskrives målgruppa som personer innenfor religionsfeltet som er «ledere» og som har «utenlandsk» bakgrunn. Dette var noe som ble tatt opp av flere i datamaterialet, både i spørreundersøkelsen og i intervjuene. Dette handler – slik dette kommer til uttrykk i deltakeres tilbakemeldinger – både om hvordan beskrivelsen av leder og utenlandsk påvirker oppfatningen av hensikten med kurset og ikke minst hvem det er for. Vi har sortert resultater som omhandler temaet profilering i tre kategorier: 1) Snik-integrering? 2) Er dette et kurs for meg? 3) Muligheten for et kurs om flerreligiøst tros- og livssynsarbeid for «alle»?

1. Snik-integrering?

Det var et knippe intervjupersoner som eksplisitt reflekterte rundt grunner til at kurset er myntet på religiøse ledere «med utenlandsk bakgrunn», hva dette forteller om kursets «egentlige» hensikt og om det er en form for «snik-integrering». «Noam» var en av deltakerne som hadde reflektert omkring kursets profilering – spesifikt da vi spurte om «hva som møtte ham på kurset» og «hva han tok med seg videre». Her har vi tatt med et litt langt utdrag fra samtalen, siden det illustrerer denne tematikken godt:

«Noam»: Jeg var veldig fornøyd med kurset, så jeg var veldig glad for å delta. Jeg kom ikke med forventninger. Men man har en type tanke, spesielt når det heter «for utenlandske religiøse ledere».

Intervjuer: Ja, for det het det da liksom, i selve tittelen?

«Noam»: Ja, det het det, og da hadde jeg en ... Jeg lurte, skal Norge nå fortelle disse religiøse lederne utenfra om hvordan Den norske kirke er best? Og om hvordan de må lære å tilpasse seg å være norske?

Intervjuer: Ja, ja.

«Noam»: Når de kommer hit ... Men det var på ingen måte det. På ingen måte, tvertom, tvert om må jeg nesten si. Det var veldig godt, for det var faglig, det var ikke sånn som skulle være, hvordan sier man, en predike til andre, om hvordan de

skal være. Det var på ingen måte det. Det var en god – både faglig presentasjon av samfunnsloven, forstå hvordan den fungerer og dilemmaer som er rundt det. Så det var mer *de* tingene som ble presentert enn *en* sannhet, eller «sånn er det, og nå må dere tilpasse dere det».

Her forteller «Noam» hvordan han hadde en noe skeptisk innstilling til kurset på forhånd. Som vist i utdraget fra intervjuet, dreier dette spesifikt seg om kursets profilering mot religiøse ledere med «utenlandsk bakgrunn». Han synliggjør bekymringer for å bli møtt med formaninger om å «tilpasse seg å være norsk», særlig med tanke på religiøse spørsmål. Men, som han selv sa i intervjuet, han opplevde nærmest det motsatte, undervisningsopplegget ga rom for å reflektere rundt ulike problemstillinger og presenterte ikke én sannhet.

Kursets profilering er – slik dette framstår på nettsidene til TF og i brosjyren som er laget – preget av dets utgangspunkt; det befinner seg et sted mellom akademisk frihet og statlig integreringstiltak. *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* er en del av det akademiske tilbudet på Universitetet i Oslo, akademisk åpenhet og frihet er dermed grunnleggende. Men det er tendenser i datamaterialet til at skillet mellom universitet og stat var noe uklart for enkelte deltakere. Når vi spurte imamen «Omar» om hva han tok med seg fra kurset, forklarte han for eksempel:

So, when I joined the course, I found it helpful to get to know what the state wish of an imam or a priest (s. 10).

Her kan man få inntrykk av at «Omar» opplevde kurset som en form for talerør for «staten Norge». Det vil si det «Noam» også var bekymret for, at kurset skulle være en beskjed om hvordan ting skal være. «Noam» erfarte at det ikke var slik, noe han verdsatte, mens «Omar» vektla muligheten kurset gir til å få avklart hva slags forventninger staten har til imamen og presten. Eksempelene synliggjør det som kan tolkes som en spenning i datamaterialet når det gjelder hvorvidt kurs for religiøse ledere legger til grunn den samme akademiske friheten som et hvilket som helst annet kurs på universitetet. En alternativ måte å tolke det «Omar» sier på, er at det uansett hensikt fra kursholderes side, gjennom lovverk og annet er mulig å lese hva myndighetene forventer av religiøse ledere. Det ligger, om ikke annet, implisitt i det som formidles. «Noams»

usikkerhet i forkant kan uansett tolkes som at hvordan kurset presenteres, kan ha betydning for hvem som i det hele tatt melder seg på.

2. Er dette et kurs for meg?

Flere av intervjudeltakerne fortalte om forvirring rundt hvorvidt de hadde «riktig» bakgrunn for å delta på kurset. Dette handlet om hvorvidt de var «riktig» type leder, men også om hvorvidt man kan delta på kurset selv om man er «norsk» eller har bodd i Norge lenge. I intervjuet reflekterer for eksempel en deltaker over hvordan hun fikk kurset anbefalt av en kollega som selv hadde tatt det, bestemte seg for å sjekke det ut og ved å studere nettsidene ble i tvil om dette var ment for henne: For ikke var hun utenlandsk og ikke kjente hun seg direkte igjen i beskrivelsen av hva slags ledere det var beregnet på. I tillegg viste bildene på nettsidene kun menn med religiøse symboler og drakter. Hun så ikke helt seg selv som del av dette. Hun søkte likevel, og la ved et forklaringsbrev slik at kursledelsen skulle begripe hvorfor hun ville være med på *dette*.

«Sara» har lignende erfaringer med å melde seg på kurset. Hun arbeider med barn og unge med minoritetsbakgrunn og ønsket å ta kurset for å få «økt forståelse av det krysskulturelle, på et religiøst plan», som hun sa. «Saras» hovedmotivasjon var altså å delta på kurset fordi det var en faglig relevant etterutdanning i forbindelse med jobben. Imidlertid forteller hun om usikkerhet knyttet til hvorvidt hun kunne få plass på kurset med denne motivasjonen og bakgrunnen. Derfor baserte hun sin søknad på vervet hun har i sitt trossamfunn som omfatter barne- og ungdomsarbeid – men da uavhengig av jobben hun primært ønsket etterutdanning til:

Det var jo sånn i det søknadskjemaet, eller hva det nå var den gangen, så var det at man skulle krysse av for lederrolle i sitt eget samfunn, og da krysset jeg av for «annet», eller hva det nå var for noe alternativ. Jeg var jo ikke prest, jeg var ikke imam, jeg var ikke rabbiner, jeg var ikke alt det der. Jeg drev barne- og ungdomsarbeid, så jeg krysset for «annet».

Selv om «Saras» motivasjon var å knytte kunnskap fra kurset opp mot arbeidet med minoritetsungdom, søkte hun seg altså inn til kurset på basis av barne- og ungdomsarbeid hun drev i sitt trossamfunn. Hun forteller også senere i intervjuet at hun la vekt på sin nasjonalitet fra et annet nordisk land da hun søkte – for å være sikker på at hun

kvalifiserte som «utenlandsk». Først senere da «Sara» hadde begynt på kurset, sier hun at hun «skjønte jo at det ikke var nødvendig, siden det faktisk var norske der også».

En annen deltaker hadde en litt lignende erfaring: «Peter» mente han var «tatt opp på litt særskilte vilkår». Av konteksten framgår det at disse særskilte vilkårene handler om at han er majoritetsnorsk. På lignende vis fikk vi tilbakemelding fra en tidligere deltaker vi forsøkte å rekruttere til intervju – også han med majoritetsbakgrunn – om at han hadde «sneket seg med på kurset», og han var usikker på hvor mye han kunne bidra med i intervjuet ettersom han «ikke var en del av kursets målgruppe». Her underforstått at han ikke hadde utenlandsk bakgrunn. Presten «Arne» som også var født og oppvokst i Norge, hadde derimot opplevd at han «fikk en henvendelse» fra TF om å bli med på kurset. Han forteller at argumentet fra TF var at det var fint å ha med noen som representerte «majoritetssida».

3. Muligheten for et kurs om flerreligiøst tros- og livssynsarbeid for «alle»?

Fellesnevneren i de ovennevnte erfaringene handler om hvorvidt noen kan delta på kurset selv om kategoriene «leder» og «med utenlandsk bakgrunn» ikke passer så godt for dem. I tillegg er det tendenser i materialet til at deltakere som identifiserer seg som minoritet – eller med det å være «utenlandsk» – lurer på den «egentlige» hensikten med kurset, og derfor også hvordan de kommer til å bli møtt. «Peter», som identifiserte seg som «født og oppvokst i Norge», hadde gjort seg noen tanker om kursets målgruppe og hensikt. Når vi spør ham om eventuelle forbedringspunkter til kurset, vektlegger «Peter» profilering og målgruppe:

Nå er det ikke noen ... jeg må ta et lite forbehold her, men jeg tror det på en måte var litt sånn, litt lansert som et kurs som i hovedsak henvendte seg til ledere av utenlandsk opprinnelse som kom til Norge for å bli kjent med samfunnet og sånn. Jeg ble jo tatt opp på litt særskilte vilkår, [...] men jeg tenker at sånn type kurs blir fryktelig relevant og viktig og bra, og hvis, eller også for mange som tilhører majoriteten i Norge, å være med på. Ikke minst for å få øye på de her minoritetsperspektivene og sånt. Og vi som er norske da, blir veldig lett majoritetsblinde og ser ikke minoritetens perspektiver og sånt, og det blir på en måte ekstra ille når det er folk i maktposisjoner, og det er jo faktisk prester i Den

norske kirke, de er i maktposisjoner, og når vi ikke ser sånne minoritetsperspektiver, så er det en viktig del som er borte fra radaren på en måte, men som det er kjempeviktig å ha fokus på.

Her problematiserer «Peter» spørsmål om majoritet og minoritet på kurs for religiøse ledere. Slik vi tolker «Peter», mener han at det er uheldig om kursets nåværende profilering mot ledere «med utenlandsk bakgrunn» gjør at for eksempel majoritetsnorske prester ikke tenker at dette er et kurs for dem. Han mener prester trenger kurset, fordi det er lett «å bli majoritetsblind» og at kurset kunne vært «fryktelig relevant og viktig og bra [...] også for mange som tilhører majoriteten i Norge».

Vi finner altså at en del deltakere har søkt til kurset med sterk tvil om at de egentlig passer der, mens andre som nok ikke ville søkt, er blitt oppfordret fordi de representerer noe annet enn deltakere flest. Samtidig er det en del i målgruppa «utenlandsk» som kommer til kurset med forventninger eller mistanker om at dette er et opplegg hvor de utenlandske skal bli fortalt hvordan ting er og skal være i Norge. Noe enkelte synes ville være helt ok, mens andre er glade for å finne ut at dette ikke er tilfelle.

4.5 Oppsummering

Dette kapitlet er basert på deltakererfaringer om hvordan tidligere studenter på kurset *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* i regi av Det teologiske fakultet (UiO) har opplevd undervisningsopplegget. Kapitlet er basert på tydelige tendenser i spørreundersøkelsen og i de kvalitative intervjuene med deltakere. Tilbakemeldingene er gjennomgående positive. Det formidles at det er lærerikt, trivelig og trygt å delta på kurs for religiøse ledere. Med det i mente har vi i dette kapitlet presentert resultater knyttet til fire ulike sider ved kurset: 1) Dialog og nettverksbygging, 2) kunnskap og kompetansebygging, 3) praktiske rammer, og 4) kursets profilering mot «ledere» med «utenlandsk bakgrunn».

Vi finner at dialog og nettverksbygging både er en motivasjon for å delta på kurset og noe deltakerne finner særlig relevant å ta med seg videre. Om dialog på selve kurset fant vi at deltakere særlig vektlegger det vi har kalt pauseprat, men også at de inviteres inn i et rom med deltakere og til samtaler som ellers ikke ville være mulige. Når det gjelder dialog utenfor kurset, fant vi at for

en gruppe tidligere deltakere var kurset en forlengelse og fordypning av eksisterende dialogpraksis, mens det for en annen gruppe deltakere representerte starten på en større involvering i dialogisk praksis på tvers av ulike trossamfunn.

Kunnskap og kompetansebygging tematiseres også – av tidligere deltakere – både som motivasjon for å delta og som utbytte fra kurset. Når kunnskap og kompetansebygging er motivasjon, fant vi et skille mellom de som var mest opptatt av uformell kompetansebygging – forstått som en generell utvikling av eget lederskap, og de som var mest opptatt av formell kompetansebygging ved å ta kurset med studiepoeng eller fordi de vil ha nytte av kursbeviset. Samtidig fant vi at utbyttet fra kurset, særlig kunnskap om lover og regler og erfaringer fra sesjoner om sjelesorg, bidro til å gjøre kursdeltakerne tryggere i jobbene sine.

Praktiske rammer handler om hvordan kurset er organisert. Både når det gjelder inkludering og felleskap, informasjon og kommunikasjon, samt kost, losji og reise, var tilbakemeldingene overveldende positive. I denne delen adresserte vi også mulige språklige utfordringer og fant et skille mellom de som rapporterte om andres språklige utfordringer og de som rapporterte om egne språkvansker. Det var flest tilbakemeldinger med bekymringer for eller opplevelse av at andre hadde vansker med å følge forelesninger og samtaler, og i mindre grad tilbakemeldinger fra deltakere som selv opplevde vansker. Dette tolker vi som et resultat av at de som har språklige utfordringer, i liten grad vil ha svart på spørreundersøkelsen eller sagt ja til å gjennomføre et intervju på norsk. Samtidig finner vi blant de som selv rapporterer om språkproblemer, at strategier for å overkomme vansker ble tatt i bruk. For eksempel å få kolleger på kurset til å oversette i pausen og bruke engelsk som støttespråk.

Kursets profilering som et undervisningsopplegg rettet mot «ledere» med «utenlandsk» bakgrunn har skapt usikkerhet blant deltakere om hvorvidt dette er «for dem». Opplevelsen av å være «tatt opp på særskilt grunnlag» fordi en ikke er «leder» og/eller ikke har «utenlandsk bakgrunn», eksemplifiserer denne usikkerheten. Det samme gjør forventningene om at dette er et kurs der man som «utenlandsk» skal bli fortalt hvordan det er og skal være i Norge.

5 Oppsummering, diskusjon og anbefalinger

Problemstillingene som dannet utgangspunkt for dette evalueringsprosjektet var 1) i hvilken grad og på hvilke måter kursets målsetning og gjennomføring har endret seg siden oppstarten i 2007, og 2) i hvilken grad og på hvilke måter målsetningene for kurstilbudet samsvarer med kurspraksiser og kurserfaringer.

I dette avsluttende kapitlet oppsummerer vi først ved å svare på de to problemstillingene, og basert på dette følger ti anbefalinger for det videre arbeidet med kurset.

Kursopplegget *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* er et direkte resultat av en stortingsmelding om integreringspolitikk fra 2003. Da var utgangspunktet det nye introduksjonsprogrammet som først skulle prøves ut og deretter gjøres obligatorisk for nylig bosatte flyktninger i Norge. Sentralt i introduksjonsordningen var både norskopplæring, samfunnskunnskap konsentrert om det norske samfunnet og forberedelser til overgang til lønnsarbeid og/eller utdanning. Den daværende Bondevik-regjeringen (KrF, H, V) ønsket et særskilt tillegg i samfunnskunnskapsundervisningen for de som var religiøse ledere. Argumentet var at disse trengte tilpasset opplæring for å kunne fungere som religiøs leder både i relasjon til norske myndigheter og overfor de som var del av trossamfunnet. Stortingsbehandlingen av forslaget i 2005 viser at det hadde bred oppslutning og – noe som ikke var så tydelig i integreringsmeldingen – at det blant de folkevalgte var betydelig mistro til hvordan disse religiøse lederne opererte. Bekymringene dreide seg særlig om religiøse ledere i møte med de som var del av trossamfunnet. Derfor var det, ble det argumentert, nødvendig med tiltak som kunne disiplinere og kanskje også kontrollere. Derfor måtte kurset være obligatorisk, gjerne med eksamen,

Kurset tok en annen retning gjennom utrednings- og utviklingsarbeidet i etterkant av stortingsvedtaket. Dette skyldes, slik vi tolker det, to forhold: myndighetene anså det som nødvendig å samarbeide med tros- og livssynssamfunn, og dersom dette skulle la seg gjøre, behøvdes mennesker og institusjoner som hadde legitimitet i ulike tros- og livssynssamfunn og kunnskap om hvordan dialog kunne realiseres. Dette fantes på Det teologiske fakultet (TF), Universitetet i Oslo. To faktorer synes å ha vært viktige; at TF helt siden 1990-tallet hadde arbeidet med hvordan fakultetet i større grad kunne jobbe interreligiøst, og at folk som hadde

vært sentrale i arbeidet med religionsdialog i Den norske kirke og knyttet til Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn nå var del av TF.

Utredningen av hvordan et kurstilbud kunne utformes og realiseres la grunnlaget for at TF søkte om og fikk oppdraget med å realisere kurstilbudet, samt økonomisk tilskudd til å iverksette en pilot. Dette skjedde i 2007. En referansegruppe med representanter fra ulike tros- og livssynssamfunn arbeidet sammen med ansatte ved TF og utviklet piloten for kurstilbudet. Denne referansegruppa ble også sentral i rekrutteringen både til de første to kursrundene og seinere.

Kursopplegget som ble utformet er på den ene siden i tråd med de politiske intensjonene og føringene. Kunnskap om det norske lovverket og om norske samfunnsforhold, og hvordan dette har betydning for tros- og livssynssamfunn, står sentralt. Men alt som kunne minne om å gjøre dette obligatorisk eller disiplinerende, ble raskt parkert. Tilknytningen til introduksjonsprogrammet ble forlatt i og med at kurset ble utviklet som en del av tilbudet på Universitetet i Oslo. I referansegruppa var man opptatt av at kurset nettopp ikke skulle framstå som uttrykk for statlig kontroll. Dette skulle være et etter- og videreutdanningskurs på Universitetet i Oslo. Det er det frivillig å søke seg, samtidig som alle har rett til å være der med sitt utgangspunkt og sine perspektiver. Det pedagogiske opplegget for kurset vektlegger i tillegg rammer og undervisningsformer som skal innby til, ja kreve av, kursdeltakerne at de engasjerer seg i samtaler og dialog med hverandre og med kursledelsen. Her skal det læres om det norske samfunnet, men like mye om hvordan folk med ulike utgangspunkt kommer til og befinner seg innenfor rammene av det.

Kurset ble et etter- og videreutdanningstilbud på Universitetet i Oslo, der deltakere kan gjennomføre med studiepoeng. Men der det – til forskjell fra det meste annet som foregår på universitetet – ikke gjelder opptakskrav som til et universitetsstudium. Det stilles heller ikke krav om eksamen for de som tar kurset uten studiepoeng. Det stilles imidlertid krav om å forholde seg til kursets pensum, og kurset er på norsk. Religiøse ledere i Norge forventes å beherske norsk. Tolk ble diskutert da kurset ble til, men det ser ikke ut til at dette nådde opp i de økonomiske prioriteringene før oppstart i 2007.

Kursopplegget ble iverksatt høsten 2007 som et samlingsbasert kurs over seks dager organisert i tre ulike deler/moduler: en del om lover og menneskerettigheter relevante for tros- og livssynssamfunn, en del om verdier og dialog, og en del om rådgivning. Kurspiloten ble

gjennomført i to runder, før det ble iverksatt evaluering i 2011. Basert på denne evalueringen ble det gjort særlig to justeringer. Begrepet religiøs leder ble utvidet, særlig for å kunne rekruttere flere kvinner til kurset. I tillegg ble det påpekt et behov for å ha med noen fra Den norske kirke, fordi de ville være viktige i diskusjonene. Det ble dessuten vektlagt at religiøs ledelse i større grad måtte inngå i kursinnholdet.

Den største endringen som har skjedd etter dette, er knyttet til de politiske rammene for kurset, som er flyttet fra integreringspolitikk til politikk for tro og livssyn. Kurset har nå en post på statsbudsjettet som del av bevilgninger til dialogbasert religiøst arbeid. TF må fortsatt rapportere til det ansvarlige departementet og søke om midler, men dette er mest en formalitet – pengene finnes på budsjettet så lenge det er politisk oppslutning om at de skal finnes der. Endringen konfirmerer *Å være religiøs leder i det norske samfunnet* som det dialogbaserte tros- og livssynstiltaket dette ble da politisk vedtak ble omsatt til faktisk undervisningsopplegg i 2007.

Det bør også understrekes at helt sentrale samfunnsbetingelser har endret seg gjennom de snart to tiårene som har gått siden kursets oppstart. Statskirkeordningen er avvirket. 1. januar 2021 trådte ny lov om tros- og livssynssamfunn i kraft. Den innebærer at staten skal legge til rette for at alle i Norge skal kunne dyrke sin tro og sitt livssyn – noe som blant annet skal sikres gjennom et økonomisk likebehandlingsprinsipp for statens støtte til tros- og livssynssamfunn. Tallene viser at norske borgere i økende grad ikke er del av noe organisert tros- eller livssynssamfunn, samtidig som mangfoldet blant de som *er* det, øker. Dette skjer i takt med at den norske befolkningen blir mer mangfoldig når det gjelder landbakgrunn. Behovet for kunnskap om hverandres tro og livssyn er ikke blitt mindre, og det er heller ikke behovet for dialog på tvers.

Deltakererfaringene fra kurset er en bekreftelse på at ambisjoner og mål med kursopplegget nås. Kurset lykkes i bestrebelser med å fremme dialog som arbeidsform og i å få til dialog. Det er i denne rammen læring og kunnskapsbygging foregår. Det læres om lover, regler, rettigheter og samfunn, men kursdeltakerne beskriver også hvordan de lærer om hverandre og hverandres perspektiver. Flere beskriver hvordan de inviteres inn et rom hvor diskusjoner de ikke kan ha, eller i alle fall ikke har, andre steder, muliggjøres. Flere vektlegger hvordan pauseprat og de praktiske rammene om kurset tilrettelegger for dette. Rammene gjør det mulig å bli kjent med hverandre også som mennesker, ikke utelukkende som representanter for hver sine tros- og livssynsståsteder.

Kursets utfordringer synes – slik vi tolker dette – først og fremst å ligge i profilering. En kursprofilering som i møte med deler av målgruppa skaper avstand og også usikkerhet, synliggjør grunnleggende spørsmål om hvordan kurset skal innrettes i framtida. Kursopplegget er – slik vi vil beskrive det – kunnskapsbyggende i en dialogisk ramme. Dette gjør at deltakerne på kurset er like viktige for at læring skal skje som kursledelse og forelesere. Det ble i evalueringen av pilotkursrundene i 2011 påpekt behov for en videre forståelse av hva en religiøs leder er, også fordi dette ville gjøre det mulig med større bredde i deltakelsen. Det ville for eksempel legge til rette for å øke andelen kvinner på kurset. Det ble i denne evalueringen også etterlyst deltakere fra Den norske kirke som viktige i diskusjoner om «det norske ethos», det vil si, slik vi forstår dette, diskusjoner om hva som preger det norske samfunnets tilnærminger til verdier og normer. En oversikt over hvem som har deltatt på kursoppleggene viser at det er blitt flere kvinnelige deltakere, selv om kvinner fortsatt er i mindretall. Samtidig er det ofte ingen deltakere fra Den norske kirke, og deltakerintervjuene synliggjør at de kanskje må oppfordres spesielt for å søke seg til kurset.

Samtidig framgår det av tilbakemeldinger fra tidligere deltakere at begrepet utenlandsk – som brukes når målgruppa for kurset beskrives – gjør at flere lurer på om dette er et kurs for dem. I tillegg om dette er et kurs hvor «utlendingene» skal få klar beskjed om hvordan de må opptre i Norge.

Dessuten, hva er egentlig en leder? Er det kun de som har en formell lederposisjon, eller kan dette også være folk som er svært toneangivende i sine miljøer, for eksempel i møte med ungdom, uten at de innehar en i religiøs sammenheng topposisjon?

De bakenforliggende spørsmålene som vokser ut av problematiseringer rundt hvordan religiøs leder skal beskrives og om begrepet utenlandsk i det hele tatt skal med, er: Hva skal til for å få til dialogbasert læring i tråd med kursets ambisjoner? Og hvem må inviteres inn i rommet da? Er det slik at ledere fra det være seg Den norske kirke eller Human-Etisk Forbund fortsatt bør være å betrakte som gjester, eller spesielt inviterte?

En annen utfordring som har med hvem kurset skal været for, er språk. Kurset går på norsk. Uten tolk. Dette ble diskutert i evalueringen i 2011, men ble ikke fulgt opp videre siden problemet ikke ble ansett som omfattende nok. Nå gir intervjuer med referansegruppa, med deltakere og forskernes erfaringer med spørreundersøkelsen grunn til å ta opp spørsmålet på nytt. Det synes

dokumentert at en del av de som deltar, strever med det norske språket. De støtter seg på engelsk og på de andre deltakernes utdypninger og forklaringer. Enkelte spør om dette er et strev som går kraftig ut over noen deltakeres utbytte av kurset. Og hvordan påvirker språktrøbbel dialogen? Legger det en demper på den? Det er grunn til å understreke at de som eventuelt har størst språkproblemer, antakelig ikke er del av vårt datagrunnlag, siden våre henvendelser til tidligere deltakere har vært på norsk.

Anbefalinger:

1. Tilstrebt bred deltakelse – nødvendig for dialog

Et viktig funn er kursdeltakeres vektlegging av hvordan de lærte andre mennesker med annen tro og annet livssyn å kjenne gjennom diskusjoner og dialog. De lærte om ulike ståsteder, perspektiver og utgangspunkt, noe som har bidratt til større forståelse av hvorfor enkelte spørsmål er krevende å diskutere. De har også lært å kjenne ulike mennesker. Kurset som en arena for dialog framstår som minst like viktig som en arena for å få kunnskap og innsikt i norske lover, regler og organisering av trossamfunn. Eller, antakelig er det å beskrive kunnskapsoverføring og kunnskapsbygging som noe annet enn dialog, feil tilnærming. Kursets unike bidrag synes å være at kunnskap bygges gjennom dialog. Man lærer ikke bare om hva for eksempel trosfrihet er – som en teoretisk størrelse, men hvordan ulike mennesker har med seg ulike tilnærminger til trosfrihet. Det pedagogiske opplegget med praktiske øvelser knyttet til interreligiøs kommunikasjon og samhandling bør derfor styrkes og videreføres. Samtidig synliggjøres det, av deltakeroversikten vi har utarbeidet, at langt fra alle tros- og livssynssamfunn i Norge er godt representert på kurset. To grupper som nesten mangler er deltakere med henholdsvis humanetisk og jødisk bakgrunn. Den norske kirke er også svakt representert. Viktige ståsteder er altså ikke representert i diskusjoner og dialog. En åpenbar grunn til at enkelte tros- og livssynssamfunn mangler, er at kurset profileres overfor utenlandske religiøse ledere. Dette er en profilering og målretting som vi har sett – gjennom intervjuene vi har gjennomført – at får enkelte til å tenke at dette ikke er et kurs for dem. Dette er folk som likevel søkte, og som har hatt stort utbytte av kurset. Det er en fare for at enkelte ikke søker hvis de tenker at de ikke passer inn. Hvordan kurset beskrives og profileres på TFs nettsider bør absolutt gjennomgås.

2. Diskuter hvem som er kursets målgruppe

Et slikt arbeid med profileringen av kurset må ha feste i en grunnleggende diskusjon om hvem som er kursets målgruppe ifølge kursledelse og referansegruppe. Er dette et kurs der religiøse ledere med utenlandsk bakgrunn (i betydningen selv innvandret eller vokst opp i en familie som har det) skal lære om og diskutere regler, lover, ledelse og rådgivning – og andre tema som er viktige i den norske samfunnsdebatten? Eller er dette et bredere innrettet kurs der religiøse ledere med minoritets- og majoritetsbakgrunn kan møtes for kunnskapsbygging, diskusjon og dialog? Dette synes å være en diskusjon som startet i og med evalueringen i 2011. Her tas det til orde for at «det bør vurderes om kurset i enda sterkere grad profileres som et opplegg for «religiøse ledere i det norske samfunnet» heller enn «religiøse ledere med utenlandsk bakgrunn». Altså et kunnskapsbasert forslag om å vektlegge religiøst lederskap i det norske – flerkulturelle og flerreligiøse – samfunnet, og samtidig tone ned betydningen av innvandrerbakgrunn for kursdeltakelse.

3. Bygg rekrutteringsstrategier på deltakeroversikter

Knyttet til dette bør det også diskuteres rekrutteringsstrategier. Det synliggjøres gjennom intervjuer og dokumenter at referansegruppa med sin brede sammensetning og sin kompetanse om kursopplegget er viktige for rekrutteringen. I dette inngår også STL. Samtidig viser intervjumaterialet at mange får kurset anbefalt av tidligere deltakere, eller de kommer over det fordi de er interessert i tematikken kurset handler om. Rekruttering er et tema blant kursledere og i referansegruppa, samtidig synes det å være tilfredshet så lenge kursene fylles opp fra den ene kursrunden til den neste. Vi vil anbefale en mer systematisk registrering av kursdeltakerne på de ulike modulene, bygget på en diskusjon om hva som skal registreres og hvordan. Slik vil det være mulig å ha oversikt over hvem som deltar fra gang til gang – og over tid – og legge målrettede strategier for hvordan rekruttere deltakere og grupperinger som mangler. Til dette bør referansegruppas medlemmer benyttes i diskusjoner om hvem, men også om hvordan rekrutteringsarbeid kan gjøres, og hvilken rolle de som referansegruppe skal ha.

4. Vurder valgfritt introduserende tilbud

Det er synliggjort at deltakere kommer med ulik grad av utdanning og kunnskap om det norske samfunnet. Dersom målgruppa ikke utelukkende skal defineres som «de utenlandske», men også andre som virker som religiøse ledere i Norge, kan det bli nødvendig med et valgfritt introduksjonskurs, alternativt særskilt tilrettelagt kursmateriell, for de som har minst kunnskap om det norske samfunnet fra før.

5. Diskuter hvordan språklige utfordringer bør håndteres

Dette er et kurs som går på norsk. En viktig grunn er at kurset er for religiøse ledere som virker i Norge, og at dette er ledere som forventes å beherske norsk. Vårt intervjumateriale med tidligere deltakere og med referansegruppa og vår ringerunde til tidligere deltakere som hadde fått tilsendt vår spørreundersøkelse, synliggjør imidlertid at en del har nokså svake norskferdigheter. Av det slutter vi at de antakelig også har strevd en del med kursinnholdet, selv om enkelte deltakere understreker at de forstår mye selv om de snakker dårlig. De kan altså – til tross for språkproblemer – ha hatt utbytte av kursinnholdet, og da kanskje særlig diskusjonen mellom deltakere og det å bli kjent med de andre, samtidig som manglende språkferdigheter også kan legge en demper på dialoger og diskusjoner. Det er ikke opplagt hva som bør være konsekvensene av at enkelte deltakere strever med det norske språket. En mulighet kan være tydeligere å kommunisere i profileringen av kurset hva slags norskferdigheter som er nødvendige for å ha utbytte av det. En annen mulighet er å bruke tolk – for eksempel i forelesninger hvor det er særlig viktig å få med seg detaljer og nyanser. Dette vil i så fall antakelig bety tolking til flere språk, noe som er mulig å organisere på gode måter, men som fører til at det å gjennomgå «nytt stoff» vil måtte ta noe mer tid enn det gjør i dag. En tredje mulighet kan være å tematisere språkutfordringer ved alle kursmodulers start, slik at deltakere er bevisste på at de forventes å bistå hverandre underveis. Det kan synes som om dette allerede skjer, samtidig formidles det at å skulle innrømme at man ikke forstår, kan være krevende i en forsamling av religiøse ledere på et universitet. Dermed er det ikke sikkert at språkproblemer alltid formidles. En fjerde mulighet kan være å ha et introduksjonskurs (som pekt på i punkt 4), men da ikke bare for ledere som kan lite om det norske samfunnet fra før, men også for ledere som er nye i Norge, som skal være her i en

forholdsvis kort periode, men som trenger kunnskap om det norske samfunnet og lovverket. Flere av disse vil antakelig heller ikke være del av introduksjonsprogrammet, fordi de er arbeidsinnvandrere. Vår anbefaling er at språkutfordringer og hvordan de skal håndteres diskuteres i referansegruppa og av kursledelsen.

6. Tilstreb løsninger slik at flere kan ta kurset med studiepoeng

Å være religiøs leder i det norske samfunnet er et universitetskurs, men et etter- og videreutdanningskurs på særskilte premisser. At kurset foregår på universitetet synes å være en fordel. Det skaper en ramme basert på at alle har rett til å være der og engasjere seg i diskusjon og dialog med ulike utgangspunkt. Samtidig er det et skille mellom de som tar kurset med studiepoeng og de som ikke gjør det. Vi har ingen indikasjoner på at dette skaper problemer eller ugunstige dynamikker. Det er likevel grunn til å reflektere over hvordan dette eventuelt påvirker innsats i og utbytte av kurset. Dessuten om det finnes muligheter for at flere kan oppfordres til og inkluderes blant de som tar kurset med studiepoeng.

7. Innfør standardiserte kursevalueringer etter hver kursmodul

Både denne evalueringen og den forrige fra 2011 indikerer at evaluering er viktig, men også at det er svært krevende. Det er metodisk utfordrende å etablere et representativt bilde av deltakernes erfaringer med kurset og deres synspunkter på hva som har vært viktig for dem. Dette er det flere årsaker til. En åpenbar grunn er at enkelte ikke befinner seg i Norge lenger. De var her en kort periode for så å returnere til opprinnelseslandet. En annen årsak er at kontaktopplysninger foreldes, og at TFs kontaktopplysninger rett og slett har «gått ut på dato» etter en stund. En tredje årsak er språkproblemer som gjør det krevende med spørreundersøkelser og intervjuhenvendelser på norsk. En fjerde årsak er at erindringen om hva man egentlig fikk ut av kursopplegget svekkes raskt over tid. Og en femte årsak er at viljen til å engasjere seg i evalueringer av noe man deltok i for en god stund siden, er liten. Alt dette tilsier at evaluering av kursopplegget må gjøres underveis. Vi anbefaler at det utarbeides et standardisert opplegg for dette, som kan baseres på spørreskjema utarbeidet til denne evalueringen og den forrige i 2011. Spørreskjemaet må benyttes ved slutten av hver

kursmodul ved at deltakerne får mulighet til å besvare spørsmålene nettbasert via sin PC, mobiltelefon eller ved å låne PC i kurslokalene. De kan også gis bistand til å besvare undersøkelsen. Deretter oppsummeres deltakererfaringer fra hver modul ved slutten av hver kursrunde. Slik tilrettelegges det for fortløpende standardiserte evalueringer av deltakernes erfaringer. I tillegg kan det også – for eksempel hvert tiår – engasjeres eksterne krefter til å gjennomføre en grundigere evaluering som også omfatter intervjuer og dokumentstudier. Da vil det gjennom de jevnlig evalueringene være lagt et godt grunnlag for å oppsummere deltakererfaringer som er representative for de som har vært med på kurset.

8. Behold en konferansepreget ramme for undervisningen

Praktisk gjennomføring: Praksisen med samlingsbasert undervisning der ekskursjon, en overnatting samt felles måltider inngår, kan med fordel videreføres. Resultatene viser at denne modellen legger til rette for positivt ladet pauseprat og gir deltakerne muligheter til å bli bedre kjent på tvers – også på et mer personlig plan. Dette er helt klart mer kostnadskrevende enn å gjennomføre et «vanlig» universitetskurs. Vi mener likevel det er helt avgjørende med et slikt «konferansepreget» opplegg for å skape gode rammer rundt et dialogbasert opplegg.

9. Involver referansegruppa mer

Referansegruppa hadde – slik vi leser referater fra 2006–2007 – en svært sentral rolle da kurset ble utformet og igangsatt. De bidro til å diskutere både rammene for kurset og det konkrete innholdet. I dag synes referansegruppa å ha en noe mer perifer rolle. De møtes forholdsvis sjelden og engasjerer seg da i diskusjoner og rådgivning som det ikke er åpenbart hvordan brukes, eller hva bidrar til. I tillegg synes de fortsatt å ha en viktig rolle i rekrutteringen til kurset. Dette er på mange måter en naturlig utvikling, gitt at kurset nå har satt seg og at det ikke synes å være behov for de helt store endringene i innretningen. Samtidig er det – gitt at det stadig skjer endringer i det norske samfunnet som er viktige for kursdeltakerne – behov for kontinuerlige drøftinger av kursets innhold. Ikke nødvendigvis med omfattende revisjoner som siktemål, men for å sikre at man er oppdatert gitt

målgruppens behov. Referansegruppa er tettere på målgruppene enn kursledelsen på TF. Spørsmålet er om de i større grad bør inviteres inn til litt mer jevnlig diskusjoner. Dette bør drøftes med referansegruppa.

10. Tydeliggjør kursets rolle i det samlede tilbudet på TF

Det har ligget utenfor rammene av denne evalueringen å diskutere dette kurstilbudet som del av et samlet undervisningstilbud på TF. Hvilken rolle spiller det for eksempel sammenlignet med det erfaringsbaserte mastertilbudet *Lederskap, etikk og samtalepraksis (LES)*? Kurset for religiøse ledere er på den ene siden et helt selvstendig tilbud. Samtidig kan det være en inngang til ytterligere kompetansebygging og kvalifisering som religiøs leder. Kanskje er slik videre kompetansebygging og kvalifisering noe som bør inkluderes som et eksplisitt tema på kurset for religiøse ledere? Ett forhold som bør diskuteres er Faglig forum. Dette var tenkt som et tilbud til tidligere deltakere på kurs for religiøse ledere, i form av samlinger med faglig innhold. Faglig forum er imidlertid ikke gjennomført jevnlig, og det finnes lite dokumentasjon på hvordan det har blitt gjennomført og hvilke erfaringer man har med det. Det bør tas opp til diskusjon i kursledelse og referansegruppe hvordan Faglig forum i framtida kan gjennomføres med et innhold og en regularitet tidligere deltakere kan ha utbytte av. I dette inngår også diskusjoner om økonomiske midler som kan bidra til at dette realiseres.

6 Referanser

- Arbeids- og inkluderingsdepartementet (2006). *Handlingsplan for integrering og inkludering av innvandrerbefolkningen og mål for inkludering*. Vedlegg til St.prp. nr. 1 (2006-2007) Statsbudsjettet 2007.
- Det teologiske fakultet (2011). *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*. Evalueringsrapport på oppdrag fra Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet. Avdeling for kompetansehevende studier, Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Grung, A. H. (2021). Pluralisering av åndelig og eksistensiell omsorg i norske institusjoner. Utfordringer muligheter og spørsmål. *Kirke og Kultur*, 4/2021.
- Johannessen, L. E. F., Rafoss, T. W., & Rasmussen, E. B. (2018). *Hvordan bruke teori? Nyttige verktøy i kvalitativ analyse*. Universitetsforlaget.
- Justis- og politidepartementet (2010). *Felles trygghet – felles ansvar. Handlingsplan for å forebygge radikaliserings og voldelig ekstremisme*.
- Hollway, W. & Jefferson, T. (2013). *Doing qualitative research differently* (Second ed.). London, [England]: SAGE Publications.
- Innst.S. nr. 185 (2004-2005). *Innstilling fra kommunalkomiteen om mangfold gjennom inkludering og deltakelse*. Stortingets kommunalkomité.
- Kvale, S. & Brinkmann, S. (2015). *Det kvalitative forskningsintervju* (3. utg.). Gyldendal Akademisk.
- Leirvik, O. (2022). Islamsk universitetsteologi. Teologisk fakultet som hus med mange rom? *Kirke og Kultur*, 1/2022.
- NOU 2024: 3. *Felles innsats mot ekstremisme: Bedre vilkår for det forebyggende arbeidet*.
- NOU 2013:1. *Det livssyns åpne samfunn. En helhetlig tros- og livssyns politikk*.
- NOU 2006: 2. *Staten og Den norske kirke*.
- Plesner, I. T. ([2016]2019). *Religionspolitikk*. Universitetsforlaget.
- Prop.1 S (2015-2016) *Kulturdepartementets budsjett for 2016*.
- St.meld. nr. 49 (2003-2004) *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse. Ansvar og frihet*. Kommunal- og regionaldepartementet.
- St.prp. nr. 1 (2006-2007). *Arbeids- og inkluderingsdepartementet budsjett for 2007*.

Vedlegg 1: Forelesere på kursene

De som til enhver tid er kursledere fra TF (Det teologiske fakultet), holder som regel også forelesninger. Men det har siden oppstarten i tillegg vært en rekke forelesere som er invitert for å bidra, både andre fra TF og folk utenfra. Enkelte har deltatt flere ganger, andre kun en gang. Følgende oversikt viser bredden i tro og livssyn, faglig ståsted og institusjonell tilhørighet blant de engasjerte foreleserne. Merk at enkelte kan ha byttet institusjonell tilknytning siden de foreleste på kurset, og/eller er satt opp med nåværende tilknytning fordi en slik manglet i kursprogrammet de bidro til.

Notto R. Thelle (TF), Trygve Wyller (TF), Halvard Johannessen (TF), Halvor Moxnes (TF), Dag Thorkildsen (TF), Vebjørn Horsfjord (TF), Aud Tønnesen (TF), Njål Høstmælingen (Norsk senter for menneskerettigheter), Kristin Mile (tidligere generalsekretær i Human-Etisk Forbund), Gunnar Heiene (Menighetsfakultetet), Knut Lundby (Institutt for medier og kommunikasjon, Det humanistiske fakultet, UiO), Åse Brandvold (Klassekampen), Anne Anita Lillebø (Dialogsenteret Emmaus), Hans Erik Raustøl (Religionsmøtet og menighetene, Den Norske Kirke (DNK), Hans Stifoss Hansen (VID vitenskapelige høgskole), Iselin Jørgensen (Dialogsenteret Emmaus, prest DNK), Reidar Faanes (politiprest), Joav Melchior (Det Mosaiske Trossamfund, Oslo), P. Sigurd Markussen (Den katolske kirke), Andrew Wingate (Interfaith Cooperation, Leicester UK), Thomas Hylland Eriksen (Sosialantropologisk institutt, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, UiO), Djamel Selhi (Ung Muslim), Adelheid F. Hvambal (KFUK-KFUM), Einar Aadland (Diakonhjemmet høgskole), Cora Alexa Døving (HL-senteret), Ivar Flaten (prest, DNK), Steinar Eraker (Kirkens Bymisjon), Ambreen Pervez (Oslo universitetssykehus), Jim Nøttestad (SIFER, Kompetansesenter for sikkerhets-, fengsels- og rettspsykiatri), Tore Lindholm (Senter for menneskerettigheter), Sturla Stålsett (prest DNK og leder for NOU 2013: 1 *Det livssyns åpne samfunn*), Ingvill Thorson Plesner (Senter for menneskerettigheter/HL-senteret), Sindre Bangstad (Institutt for Kirke-, religions – og livssynsforskning), Anne Sender (Samarbeidsrådet for Tro og Livssyn STL), Steinar Ims (Mellomkirkelig Råd), Lars Laid Iversen (Menighetsfakultetet), Einar Tjelle (Mellomkirkelig Råd), Ibrahim Sady (Daru Salaam Islamic Centre), Hans Christian Nes (Human-Etisk Forbund),

Kari Jordheim (VID vitenskapelige høyskole), Berit Thorbjørnsrud (Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Det humanistiske fakultet, UiO), Naveed Baig (sykehusimam, Rigshospitalet i København), Inger Johanne Aas (Kirkens Bymisjon, Kirkens SOS), Susanne Engell (sykehusprest), Lynn Feinberg (rabbiner), Sr. Anne Lise (Lunden kloster), Lennart Persson (Kirkelig ressurscenter), Sverre Varvin (Fakultet for helsevitenskap, OsloMet), Kjersti Wernøe (fengselsprest), Helge Årsheim (TF), Lena Larsen (Senter for menneskerettigheter, Islamsk Råd Norge, Muslimsk Dialognettverk), Margrethe Søbstad (Likestillings- og diskrimineringsombudet), Rannveig Sørskaar (Likestillings- og diskrimineringsombudet), Carl Fredrik Riise (Likestillings- og diskrimineringsombudet), Arnfinn Pettersen (Human-Etisk Forbund), Bushra Ishaq (MF vitenskapelig høyskole), Kjersti Børsum (Inspirert AS), Tonje Kristoffersen (Dialogpilotene), Eliana Hercz (Dialogpilotene), Helge Svare (AFI, OsloMet og TF), Ingrid Rosendorf Joys (STL), Didrik Søderlind (Human-Etisk Forbund), Elisabeth Kjetilstad (fengselsprest), Åshild Moi (Statsforvalteren i Oslo og Viken), Niels Kristian Skarre (STL), Berit Okkenhaug (Den norske kirke/Institutt for sjelesorg), Marit Bunkholt (Det praktisk-teologiske seminar), Elisabeth Torp (Kirkens ressurscenter mot vold og seksuelle overgrep).

Vedlegg 2: Spørreskjema til tidligere kursdeltakere

Evaluerer av kurset «Å være religiøs leder i det norske samfunnet» ved Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.

Bakgrunnsinformasjon

1. Oppgi ditt kjønn: (kryss av)

Mann

Kvinne

Ikke-binær / annet

2. Hvor er du født? (kryss av):

I Norge

I utlandet

3. Hva er ditt morsmål? (kryss av):

Norsk

Annet nordisk språk

Annet

4. Hva er din høyeste utdanning? (kryss av)

Fullført grunnskole

Fullført videregående eller tilsvarende

Fullført kort høyere utdanning (inntil 4 år)

Fullført lang høyere utdanning (4 år eller mer, inkludert forskerutdanning)

5. Under er det en liste over noen religiøse roller i Norge. Hvilken av disse beskriver din rolle? Du kan krysse av flere:

Forstander

Imam

Liturgisk leder

Lærer

Munk

Nonne

Pastor

Prest

Styreleder
Styremedlem
Leder for barne- og ungdomsarbeid
Leder for kvinnegruppe
Annet

6. Beskriv din rolle som religiøs leder:

Dette elementet vises kun dersom alternativet «Annet» er valgt i spørsmålet «Under er det en liste over noen religiøse roller i Norge. Hvilken av disse beskriver din rolle? Du kan krysse av flere:»

Deltakelse på kurset Å være religiøs leder i det norske samfunnet

7. Når deltok du på kurset?

Perioden 2007-2011
Perioden 2012-2016
Perioden 2017-2022

8. Hvilke av kursmodulene deltok du på? (kryss av en eller flere):

Kursmodul 1: Religion, norsk lovgivning og internasjonale menneskerettigheter
Kursmodul 2: Verdier, religiøs mangfold og religionsdialog
Kursmodul 3: Moralsk og religiøs rådgivning

9. Hva motiverte deg til å delta på kurset? (fyll ut)

10. Tok du kurset med eller uten studiepoeng? (kryss av)

Med studiepoeng
Uten studiepoeng

11. Hva motiverte deg til å ta kurset med studiepoeng?

Dette elementet vises kun dersom alternativet «Med studiepoeng» er valgt i spørsmålet «Tok du kurset med eller uten studiepoeng? (kryss av)»

Å være religiøs leder i det norske samfunn

12. Hvor godt kjente du det norske samfunnet da du startet å jobbe som religiøs leder?

Godt
Middels
Dårlig

13. Er det viktig å kjenne det norske samfunnet godt som religiøs leder?

Ja

Nei
Delvis
Vet ikke

14. Som leder: har du mye kontakt med medlemmene i ditt trossamfunn?

Ja
Nei
Middels
Delvis

15. Som leder: har du mye kontakt med samfunnet utenfor ditt religiøse miljø?

Ja
Nei
Middels
Vet ikke

Kursets relevans for arbeidet som religiøs leder

16. I hvilken grad var kurset relevant for ditt arbeid som religiøs leder?

I noen grad
I stor grad
Vet ikke

17. På hvilken måte var kurset relevant eller ikke relevant for deg? (fyll ut under)

18. Hvilke av kursmodulene opplevde du som mest relevant for deg?

Kursmodul 1: Religion, norsk lovgivning og internasjonale menneskerettigheter
Kursmodul 2: Moralsk og religiøs rådgivning
Kursmodul 3: Verdier, religiøst mangfold og religionsdialog

19. Hva opplevde du som spesielt relevant med kursmodul 1: Religion, norsk lovgivning og internasjonale menneskerettigheter?

Dette elementet vises kun dersom alternativet «Kursmodul 1: Religion, norsk lovgivning og internasjonale menneskerettigheter» er valgt i spørsmålet «Hvilke av kursmodulene opplevde du som mest relevant for deg?»

20. Hva opplevde du som spesielt relevant med kursmodul 2: Moralsk og religiøs rådgivning?

Dette elementet vises kun dersom alternativet «Kursmodul 2: Moralsk og religiøs rådgivning» er valgt i spørsmålet «Hvilke av kursmodulene opplevde du som mest relevant for deg?»

21. Hva opplevde du som spesielt relevant med kursmodul 3: Verdier, religiøst mangfold og religionsdialog?

Dette elementet vises kun dersom alternativet «Kursmodul 3: Verdier, religiøst mangfold og religionsdialog» er valgt i spørsmålet «Hvilke av kursmodulene opplevde du som mest relevant for deg?»

Undervisningskvalitet

22. Hvordan vurderer du kvaliteten på forelesningene som ble gitt på kurset?

- Bra
- Mindre bra
- Variierende kvalitet
- Vet ikke

23. Hvordan vurderer du kvaliteten på felles diskusjoner og gruppearbeider?

- Bra
- Mindre bra
- Variierende kvalitet
- Vet ikke

24. Hvordan opplevde du samtaler og diskusjoner med andre deltakere på kurset?

- God
- Middels
- Variierende
- Dårlig

25. Hvordan opplevde du samtaler og diskusjoner med kursledere og forelesere?

- God
- Middels
- Variierende
- Dårlig

26. Hvordan opplevde kvaliteten på turer (ekskursjoner) gjort i forbindelse med kursert?

- God
- Middels
- Variierende
- Dårlig

Praktisk tilrettelegging

27. Hvordan opplevde du den praktiske tilretteleggingen av kurset? (Informasjon til deltakerne i forkant om program, logistikk, mat, språk, religiøs tilrettelegging osv.)

God
Middels
Dårlig

28. Hva synes du var spesielt bra med den praktiske tilretteleggingen? (Fyll ut)

29. Hva synes du var spesielt dårlig med den praktiske tilretteleggingen? (Fyll ut)

30. I hvilken grad opplevde du språklige utfordringer på kurset? (Fyll ut)

I liten grad
I noe grad
I stor grad

31. Utdyp gjerne i hvilke situasjoner du opplevde språklige utfordringer:

Dette elementet vises kun dersom alternativet «I noe grad eller I stor grad» er valgt i spørsmålet «I hvilken grad opplevde du språklige utfordringer på kurset? (fyll ut)»

32. I hvilken grad var økonomisk støtte til reise og overnatting viktig for din deltagelse?

I liten grad
I noe grad
I stor grad

Helhetsvurdering

33. Hva var det viktigste du tok med deg fra kurset? (Kryss av inntil to svaralternativer)

Nettverk
Kunnskap om det norske samfunnet
Økt trygghet i min rolle som religiøs leder i det norske samfunnet
Kunnskap om ulike tro og livssyn i Norge
Dialogerfaring
Annet (fyll ut under)

Dette elementet vises kun dersom alternativet «Annet (fyll ut under)» er valgt i spørsmålet «Hva var det viktigste du tok med deg fra kurset?»

34. Hva er ditt beste minne fra kurset? (fyll ut)

Takk for at du tok deg tid til å fylle ut dette skjemaet! Klikk send for å avslutte.

Vedlegg 3: Intervjuguide, tidligere deltakere

Tidligere deltakere i kurset *Å være religiøs leder i det norske samfunnet*.

1. Vil du starte med å fortelle litt om deg selv?
2. Jobber du fortsatt som religiøs leder?
 - a. I tilfelle hva slags tittel eller mandat har du i ditt religiøse lederskap?
 - b. Og hvor jobber eller virker du?
 - c. Hvis du ikke lenger er religiøs leder: Hva slags religiøs leder var du da du deltok på TFs etterutdanning? Og hvor jobbet eller virket du? (Hvorfor slutta eventuelt?)
3. Hva består arbeidsoppgavene dine av?
4. Hva motiverte deg til å delta på TFs kurs for religiøse ledere?
 - a. Når deltok du?
 - b. Alle moduler?
 - c. Fullført?
 - d. Studiepoeng/ikke?
5. Hvilke forventninger hadde du?
6. Hva synes du var det beste med å delta på TFs kurs?
7. Hva synes du kunne vært gjort bedre på TFs kurs?
 - a. Var det noe du savnet?
8. På hvilken måte har du hatt nytte av kurset i etterkant?
 - a. Konkrete eksempler
 - b. Bedre selvtillit? (i forhold til hva? I møte med myndigheter og offentlighet, og i møte med eget trossamfunn?).
 - c. Er det noe område du gjerne skulle hatt mer kompetanse?
9. Har du hatt kontakt med noen av de andre deltakerne på kurset i etterkant?
 - a. Hvis ja: I hvilken sammenheng?
 - b. Nettverk? Nettverking?
10. Har du hatt kontakt med noen fra TF i etterkant?
 - a. Hvis ja: I hvilken sammenheng?
 - b. Andre kurs/undervisning på TF?
11. Hvordan tolker du rollen din som religiøs leder i dag?
12. Hva er bra med å være religiøs leder?
 - a. Og hva er krevende eller utfordrende?
13. Hva er din motivasjon til å fortsette arbeidet som religiøs leder?
 - a. I det daglige arbeidet?
14. Har du eksempler på noen spesielle utfordringer dere jobber med i ditt religiøse trossamfunn?

Vedlegg 4: Intervjuguide, referansegruppa

Å være religiøs leder i det norske samfunnet i regi av Det teologiske fakultet

1. Hvor lenge har du sittet i referansegruppa? Hva var bakgrunnen for at du ble med (motivasjon)?
2. Hva var bakgrunnen for at dette kurs/utdannings-tilbudet ble opprettet, slik du forstår dette?
3. Hva tenker du er viktigst med å ha et slikt tilbud?
Da det ble startet og nå?
Er det noe som taler mot det?
4. Hva er, slik du ser det, det overordnede målet med tilbudet?
5. Hvilke aktører har vært/er særlig relevante for dette tilbudet?
6. Hva er, slik du ser det, de største utfordringene med å være religiøs leder i Norge i dag?
7. Hvordan sikre at etterutdanningstilbudet er tilgjengelig og inkluderende for alle som ønsker å delta?
8. Hvilke utfordringer har dette tilbudet – slik du ser det?
9. Bli deltakere fulgt opp etter at etterutdanningstilbudet er over? Bør det være mulighet for videre læring og nettverksbygging?
10. Hva må til for at kurset skal utvikles og sikres relevans også i framtida?